

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 29 Volume: 7 Issue: 29

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

DİVAN ŞİİRİNDE İSKENDER-İ ZÜLKARNEYN ALEXANDER THE GREAT IN DIVAN POETRY

İsmail AVCI*

Öz

Batıdan doğuya başlattığı istila hareketi Hindistan'da son bulan ve Asya'yı hükmü altına alan İskender, hem Batı'da hem de Doğu'da oldukça iyi bilinen bir isimdir. O, Doğu'nun zengin hayal, düşünce ve inanç dünyası içinde zamanla mitolojik ve efsanevi bir karakter kazanmış, dini bir kimliğe büründürülmüş ve hakkında efsaneler anlatılır olmuştur. Fars ve Türk edebiyatında onun hayatını anlatan müstakil eserler yazılmış ve İskendernâme adıyla yeni bir tür meydana gelmiştir. İskender-i Zülkarneyn ismi, müstakil eserler yanında divanlarda da sıkça anılır. Şairler kaside, gazel ya da diğer şiirlerde onunla ilgili birçok hususa telmihte bulunurlar. Özellikle İskender'in yaptırdığına inanılan ayna ve set ile arayıp bulamadığı âb-ı hayat konusu divanlarda değişik şekillerde işlenir. Ayrıca daha çok kasidelerde olmak üzere İskender'in soyluluğu, gücü, gayreti, bilgisi, adaleti gibi türlü vasıfları da şairlerin beyitlerde dile getirdikleri hususlardır. Bu yazıda İskender'le ilgili sözü edilen bu ve buna benzer hususlar üzerinde durulacak ve divan şairlerinin onu nasıl anlattıklarına dair tespitlere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, İskender-i Zülkarneyn, ayna, set, âb-ı hayat, İskender'in vasıfları.

Abstract

Alexander is a very well known name in both in the West and in the East due to his big campaign which started in the West and ended up in India. In time he became a mythological and legendary character by the help of colorful and rich imaginative and religious world of the East. Eventually, mythical stories emerged about him and his life and he was turned into a religious figure. Books dedicated to only his life had been written in Persian and Turkish literature and a new genre called Iskendername had emerged. The name called Iskender-i Zülkarneyn has often appeared in separate works as well as in Divans. Poets refer to many subjects about him in their kasidahs, ghazal and other poems. Especially the mirror and the wall believed that commissioned by him and the fountain of youth which he sought but could not find have been handled in various ways in Divans. Moreover, his nobility, power, strength, zeal, knowledge, justice and other characteristics have been subjected in poets' other verses namely mostly in kasidahs. This paper will focus on such matters and similar subjects and reveal how divan poets refer to him.

Keywords: Divan poetry, Iskender-i Zülkarneyn, mirror, wall, fountain of youth, characteristics of Alexander.

Giriş

Klasik Türk şiirinin zengin malzemesi içinde pek çok tarihî ve efsanevi kahraman gibi İskender-i Zülkarneyn de vardır. Divan şairleri doğrudan İskender-i Zülkarneyn'i anlatan müstakil İskendernâmeler yanında, divanlarda da onun adını sıkça anarlar. Bu, çoğunlukla bir veya birkaç beyitle İskender'le ilgili bir olayı anma, onunla ilgili bir inanca ya da kavrama telmihte bulunma şeklinde olur. Bu ismin diğer kahramanlara nazaran şiirde daha fazla yer

* Dr., Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

aldığı bile söylenebilir. Bunda, İskender'in birçok açıdan şiire konu olabilecek özelliğinin varlığı etkili olmuştur. Özellikle kasidelerde İskender çeşitli benzetmelere konu olması nedeniyle kendisinden sıkça söz edilen bir şahsiyettir. 14. asırdan 19. asra kadar divanlar tarandığında, şairlerin onu İskender (Sikender), Zülkarneyn, İskender-i Zülkarneyn, İskender-i Yunan (Yunanî) veya İskender-i Rûm (Rûmî) şeklinde şiirlerinde konu ettikleri görülür.

İskender şiirlerde çoğu zaman birkaç beyitte anılır, böylece onunla ilgili bazı hususlara değinilir. Görebildiğimiz kadarıyla sadece Balıkesirli Zâtî bunun dışında kalır. Zira Zâtî, bir gazelini tamamen İskender'e ayırmıştır. Şair gazelinde, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacak olan İskender'in devleti, şöhreti, hikmeti, bakışlarındaki heybet, yaptırdığına inanılan sedd-i İskender, âb-ı hayat, âyîne-i İskender gibi adı anıldığında onunla ilgili ilk akla gelen belli başlı hususları işlemiştir. "İskender'ün" redifli beş beyitlik söz konusu gazel şöyledir:

*Kimde var sultân-ı hüsnî devleti İskender'ün
'Âlemi tutdı ser-â-ser şöhreti İskender'ün*

*Hikmeti gör nice Eflâtûnları eyler zebûn
Bir nazarda gözleriniün heybeti İskender'ün*

*Gussa Ye'cûc'ından olurdı gönül mülki harâb
Olmaya idi ümüd-i vuslatı İskender'ün*

*Hızır ile İlyâs anuñ dirisidür tamlamış
Âb-ı hayvâna tutağı şerbeti İskender'ün*

*Ger mukâbil olsa sır âyîne-i İskender'i
Zâtîyâ rûşen budur kim sûreti İskender'ün (Zâtî) (Tarlan, 1970: 287)*

Divan şairleri İskender-i Zülkarneyn'i genel hatlarıyla şu başlıklar altında şiirlerine konu etmişlerdir: 1. Âyîne-i İskender, 2. Sedd-i İskender, 3. Âb-ı hayat, 4. İskender'in vasıfları, 5. İskender ve memduha dair, 6. İskender'le birlikte anılan şahıslar, 7. İskender ve dünyanın geçiciliği, 8. Şairin şiir gücü ve İskender, 9. İskender'le ilgili bazı deyimler. Bunlar arasında ilk dört maddede yer alan "âyîne-i İskender", "sedd-i İskender", "âb-ı hayat" ve "İskender'in vasıfları" şiirlerde daha yoğun olarak işlenir. Çünkü bu dört maddede bahsedilenler, İskender'i tarihe ve edebiyata mal eden hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Âyîne-i İskender

Âyîne-i âlemnümâ, âyîne-i gîfînümâ (cihanı gösteren ayna) ve mir'ât-ı İskender gibi adlarla anılan bu aynayla ilgili çoğunluğu efsane niteliğinde çeşitli rivayetler mevcuttur. Bir efsaneye göre İskender, İskenderiye şehrini kurduğu sırada yanında bulunan hakimlerden Belinas, Hermis ve Valines bir ayna yaptırarak yüksek bir yere koydurmuşlardır. Şehre gelmekte olan gemiler bu ayna marifetiyle daha bir aylık mesafedeyken görülebilmekte, eğer düşman gemisiyse yansıtılan güneş ışığıyla yakılabilmekteymiş. Bir rivayete göre ise ayna, İskender'in hocası Aristo tarafından yaptırılmış, bir gece bekçiler uyurken çalınıp denize atılmıştır. Bazı kaynaklar ise söz konusu bu aynanın Hint hükümdarı Keyd Şah tarafından İskender'e hediye edilen dört değerli eşyadan biri olduğunu söyler. Aynanın küre şeklinde mi yoksa düz mü olduğu konusu açık değildir. Aynayla ilgili bir diğer efsane ise aynanın yalancılara görüntüsünü yansıtmadığıdır. İskender aynanın bu özelliğinden faydalanarak yalancıları anlayabilirmiş. Bütün Doğu edebiyatlarında olduğu gibi divan edebiyatında da söz konusu bu ayna efsanevi yönüyle sık sık ele alınmıştır. Âyîne-i İskender tasavvufî bir terim olarak ise Allah'tan başka her şeyden arınmış ve yalnız hakikatlerin aksettığı insan-ı kâmilin gönlünü ifade eder (Pala, 1991: 252). Âyîne-i İskender şiirlerde genellikle "câm-ı Cem"le birlikte anılır. Câm-ı Cem (Cem'in kadehi), İran hükümdarlarından Cemşid ile Keyhüsrev'e, aynı zamanda Süleyman peygamber ve Büyük İskender'e ait olduğu kabul edilen sihirli bir kadehtir. Şarabın Cemşid döneminde bulunmasına bakılarak câm-ı Cem gizlilikleri keşfetmenin yanı sıra "şarap kadehi" için de kullanılır. Dünyadaki gelişmeleri câm-ı Cem'den izleyen Cemşid'den sonra bu kadeh Keyhüsrev'e, ondan da Dârâ'ya geçmiştir. İçine bakıldığında dünyada olup biten her şeyin görüldüğüne inanılan bu kadeh, İran ve Türk edebiyatında câm-ı cihânârâ, câm-

ı cihânnümâ, câm-ı cihânbîn, câm-ı âlembîn, câm-ı gîtnümâ, âyîne-i cihânnümâ, âyîne-i gîtnümâ, câm-ı Keyhüsrev, câm-ı İskender, âyîne-i Süleyman, âyîne-i İskender, piyâle-i Cem adlarıyla da anılır. Cem sözcüğü yüzük, kuşlar, cinler ve perilerle birlikte kullanıldığında kastedilen kişi Süleyman peygamberdir. Ayna ve ünlü set ile birlikte anıldığında İskender kastedilmektedir (Yıldırım, 2008: 190-4).

Şiirlerde İskender'in olduğuna inanılan ayna çeşitli şekillerde gönülle ilişkilendirilir. Aczî, İskender gibi âlemi baştan başa seyretmek için gönülden devran aynasına bakmak gerektiğini söyler. Yenişehirli Belîğ ise "Temiz bir kalbe sahip olan cihana da sahip olur, hakikatte bakıldığında İskender aynası da odur." der. Cevrî ise gönlün bazen İskender aynası, bazen Cem'in kadehi olduğunu söyler:

*Ser-te-ser bu 'âlemi seyr itmek isterseñ eger
Dilden İskender gibi âyîne-i devrâna bak (Aczî) (Özgönül, 2001: 357)*

*Cihâna mâlik olur kalb-i sâfa mâlik olan
Budur bakılsa hakikat Sikender âyinesi (Belîğ) (Demirel, 2005: 326)*

*Gehî nâkûs-ı deyr ü gâh kandîl-i haremdür dil
Gehî âyîne-i İskender ü geh câm-ı Cem'dür dil (Cevrî) (Ayan, 1981: 241)*

Aynayla saf gönül birlikte anılırken kalbin aşk yüzünden paramparça olmuş hâli de söz konusu edilir. Gelibolulu Âlî, "İskender'in aynası ele geçse de onu kırılmış kalple utandırsam." derken Tecellî yüz parçaya bölünmüş gönlünden birçok İskender aynası çıkacağını söyler:

*Âyîne-i Sikender ele girse 'Âliyâ
Şermende eylesen anı kalb-i şikestle (Âlî) (Aksoyak, 1999: 1224)*

*Ey Tecellî dil-i sad-pâremden
Nice âyîne-i İskender olur (Tecellî) (Türközmen, 1997: 58)*

Yukarıda da değinildiği üzere İskender'in aynası çoğu zaman câm-ı Cem'le birlikte anılır. Cem'in kadehi tıpkı İskender'in aynası gibi cihanın kolaylıkla seyredilebildiği bir kadehtir. Cevrî, İskender'in dünyayı nasıl seyrettiğini görebilmek için sakiden "âyîne-i sâgar"ı göstermesini ister. Dânişi, şarap kadehiyle İskender'in aynasını bir tutar. Mezâkî ve Tıflî Ahmed Çelebi ise câm-ı Cem varken âyîne-i İskender'e ihtiyaç olmadığı düşüncesini dile getirirler:

*Sâkıyâ âyîne-i sâgarı göster görelüm
Nice seyr eyledi dünyâyı Sikender görelüm (Cevrî) (Ayan, 1981: 242)*

*Ruhuñ âyinesinde câm-ı la'lüñ gösterür diller
Safâ ehline birdür câm-ı Cem mir'ât-ı İskender (Dânişi) (Özer, 2004: 168)*

*Kim bakar âyîne-i İskender'e
Elde iken câm-ı Cem-i rûzgâr (Mezâkî) (Mermer, 1991: 175)*

*'Âlemüñ nakşını seyr itmek ise maksûduñ
Bakma âyîne-i İskender'e Cem câmın gör (Tıflî) (Çınar, 2000: 130)*

Şiirlerde sıklıkla karşılaşılan hususlardan biri de ayna-sevgili ilişkisidir. Şairler bu konuyu işlerken sevgilinin güzelliğini vurgulamak için aynayı bir araç olarak kullanırlar. Çoğu zaman yüzünün veya sinenin aynadan daha parlak olduğu söylenerek sevgili yüceltilir. Bâkî, câm ile sevgilinin dudağı ve aynayla parlak yüzü arasında bir benzerlik kurar ve "Cem'in kadehiyle İskender'in aynasının sadece adı var." der. Azbî Baba'ya göre sevgilinin yanağı İskender'in bütün âlemi gösteren aynası gibidir ve gökyüzünde parlak güneşle bahse tutuşmaktadır. Rezmî, mirât-ı İskender'i görmek isteyenleri sevgilinin mahallesine gönderir. Zira orada dünyayı seyretmek mümkündür. Bir başka beyitte ise sevgilinin billur sinesini görenlerin cihana İskender'in aynasının yeniden geldiğini zannedeceklerini dile getirir:

*Câm la'lüñdür senüñ âyîne rûy-ı enverüñ
Adı var câm-ı Cem ü âyîne-i İskender'üñ (Bâkî) (Küçük, 1994: 259)*

Sensin ol âyîne-i İskender-i 'âlem-nümâ
'Ârızuñ eyler felekde mihr-i rahşân ile bahs (Azbi) (Erol, 2002: 271)

İsteyen görmege İskender-i mir'âtı hemân
Varsun ol kûy-ı dil-ârâya ki dünyâ göriniür (Rezmî) (Gürbüz, 2005: 175)

Senüñ ol sîne-i billûrîñi kim görse dirlerdi
Cihâna bir dahi İskender-i 'âlem-nümâ geldi (Rezmî) (Gürbüz, 2005: 370)

Parlaklığı ve güzelliği nedeniyle sevgilinin yüzü ve sinesi aynaya benzetilirken bazen memduhun zihninin berraklığı, temizliği de aynaya teşbih edilir. Antakyalı Münîf bir kasidesinde Defterdar İzzet Bey'i överken bu konudan şöyle söz eder:

Safvet-i zihmine mir'ât-ı Sikender hayrân
Leyli-i fikretüñe 'akl-ı Aristo mecnûn (Münîf) (Kılıç, 1995: 175)

Aynanın sevgili karşısında olduğu kadar memduh ya da ulvî, derin bir hissiyat karşısında değersizliği de zaman zaman dile getirilir. Nef'î, Sultan Osman'ı övme niyetiyle başladığı kasidenin sonuna doğru kendisini övmeye başlar ve "Elimde böyle cevher varken dünyayı ne yapayım, felek İskender'in aynasını başına çalsın." deyiverir. Nesîb Dede, gönül cihanında İskender olmuş biri için her yeri gösteren aynanın bir hükmünün olmadığını anlatır. Lebîb-i Âmidî ise "istemem hod-bînlik" ifadesini farklı anlamlara gelecek şekilde kullanır ve "İskender'in aynasını verseler evimin bir köşesine avize olarak koymam." der:

Böyle cevher var elimde n'eyleyim dünyâyı ben
Başına çalsın felek âyîne-i İskender'i (Nef'î) (Akkuş, 1993: 94)

İskender olan cihân-ı dilde
Mir'ât-ı cihân-nümâyı n'eyler (Nesîb Dede) (Hidayetoğlu, 1996: 327)

İstemem hod-bînlik âyîne-i İskender'i
Virseler âvîze itmeme kûşe-i eyvânuma (Lebîb) (Kadıoğlu, 2003: 464)

Bazı tarih kitaplarında bir yapı övüleceği zaman onun duvarlarının aynadan oluşu veya aynaya benzerliği dile getirilir ve İskender'in aynasıyla karşılaştırılır. Neylî, dört bir yan aynalarla süslenmiş bir kasrı anlatırken İskender'in aynasının ona denk olamayacağını söyler. Kırımlı Rahmî ise sözünü ettiği bir kasrın kapı ve duvarlarının İskender'in aynası gibi baktıkça bambaşka bir âlem gösterdiğini anlatır:

Hezâr âyînelerle çâr-sû-yı kasrı zeyn oldı
Bir âyîneyle İskender niçe olsun aña hem-pâ (Neylî) (Kılıç, 1994: 399)

Der ü dîvârı hep mir'ât-ı İskender midür bilmem
Temâşâ eyledikce başka bir 'âlem olur meşhûd (Rahmî) (Elmas, 1997: 138)

2. Sedd-i İskender

İskender'in Yecüc ve Mecüc kavmine karşı yaptırdığına inanılan bu setin zaman zaman sağlamlığı ve aşılmazlığıyla şiirlere konu olduğu görülür. Cinânî'ye göre Yecüc ve Mecüc'ün hilesinden korkmaya gerek yoktur, çünkü set haşre dek zarar görmeyecektir:

Gam yime mekrinden a'dânuñ ki olmaz haşre dek
Fitne-i Ye'cüc'dan Sedd-i Sikender rahne-ger (Cinânî) (Okuyucu, 1994: 190)

Şairler bazen övdükleri kişilerin değerinden, yüceliğinden, gücünden bahsederken sedd-i İskender'i de anarlar. Şeyhî, Sultan Murad'ı överken Yecüc fitnesinden çekinmediğini, çünkü zamanın İskender'inin gölgesine sığındığını söyler. Fuzûlî'ye göre Ayâs Paşa herkesin sığınacağı bir kapıdır ve aldığı doğru tedbirlerle düşmanın önüne sedd-i İskender gibi durmuştur. Bâkî, Fatih'i överken onu İskender-i Sâni olarak niteler ve çelik kılıcıyla belâ Yecüc'üne set çektiğini, cihanın böylece emn ü eman bulduğunu ifade eder. Nef'î, veziriazam Murad Paşa'ya "İskender beladan kurtulmak için set yaptı, sen ise yine aynı niyetle set yıktın."

der. Kefeli Feyzî ise farklı bir yaklaşımla memduhunun ateş saçan kılıcını Zülkarneyn-i Sâni olarak niteledikten sonra onun zulüm ve fitne Yecüc'üne karşı demirden set çektiğini söyler:

Ne kaygu ola gussa-i Ye' cûc-ı fitneden

Çün sâye-i Sikender-i devrâna irmişem (Şeyhî) (Biltekin, 2003: 73)

Penâh-ı mülk ü milletsin sedâd-ı hüsn-i tedbîrîñ

'Adû Ye' cûc' muñ def' ine bir sedd-i Sikender' dîr (Fuzûlî) (Akyüz vd., 1997: 78)

Cihân emn ü emân buldı yine şemşîr-i pûlâdın

Belâ Ye' cûc' ma sedd eyledi İskender-i Sâni (Bâkî) (Küçük, 1994: 33)

Sikender def'-i Ye' cûc etmege sedd yapıdı ammâ sen

Bozup bir nice seddi memleketden sürdüñ a' dâyı (Nefî) (Akkuş, 1993: 135)

Tîg-i âteş-tâbi Zü'l-karneyn-i sâni'dür meger

Kim demirden çekdi zulm ü fitne Ye' cûc' ma sed (Fezî) (Eflatun, 2003: 312)

Bazı beyitlerde şairler sedd-i İskender'i aşkla birlikte anarlar. Medhî aşağıda verilen ilk beyitte bütün sıkıntılara rağmen aşk yolunda sedd-i İskender gibi duracağını söyleyerek bir taraftan setin sağlamlığını, diğer taraftan aşk konusundaki iradesini dile getirir. İkinci beyitte ise gözünden akan kanlı yaşa bu setin dayanamayacağını söyleyerek aşkın büyüklüğünü anlatır. 15. yüzyıl başlarında yaşamış olan Alî sevgilisine zamanın İskender'i olarak seslenir ve gönül setini yıkmaya çalışan gam Yecüc'üne karşı onu yardıma çağırır. Mesîhî ise seti farklı bir açıdan ele alır. Sevgilinin yanağındaki ayva tüyleri sedd-i İskender, âşığın gönlü Yecüc'tür. Âşık bu set nedeniyle sevgiliye ulaşamaz:

Her ne deñli aka seyl-i kahr u mihnet üstüme

Turmuşam 'aşkuñ yolında sedd-i İskender gibi (Medhî) (Seyhan, 2000: 587)

Medhiyâ kanlu yaşum su gibi her sûya akar

Sedd-i İskender'e dîş olsa anı darbı yıkar (Medhî) (Seyhan, 2000: 302)

İy Sikender-vakt iriş kim her taraf Ye' cûc-ı gam

Gönlümüñ seddini uş yıkmaga bünyâd eyledi (Alî) (Sona, 2005: 128)

Hüsnünde mâni' olmağa cânâ bu dil Ye' cûc' ma

İskender-i haddüñ yapar tozdan havâ üstinde sed (Mesîhî) (Mengi, 1995: 140)

Sedd-i İskender'e insanın nefisle olan mücadelesinde de gönderme yapılır. Alaşehirli Kadı Muhammed, isteklerinin sonu gelmeyen Yecüc'e benzettiği nefsiyle mücadelede bir korku duymaz. Çünkü can İskender'i onun yoluna şahane bir set çekmiştir:

Korkmazam Ye' cûc nefisden gerçi yok pâyân ü had

Çekdi cân İskender'i râhına bir şâhâne sed (Kadı) (Aydın, 2001: 110)

Şairlerin sedd-i İskender'i şiirlerinde anmasının bir başka nedeni ise Osmanlı coğrafyasında meydana getirilen çeşitli yapılardır. Hasan Ziyâ'î, "derya" redifli kasidesinde Hasan Paşa'nın kıyıda yaptırdığı kalenin deniz tarafından sedd-i İskender zannedileceğini söyler. Nâbî ise sadrazam Daltaban Mustafa Paşa'nın, Fırat Nehri'nin zaman zaman su baskınlarına sebep olan Diyâb kolunun yatağını değiştirme çalışmalarından bahseder ve Paşa'nın bu bölgede yaptırdığı setle İskender'in ruhunu şâd ettiğini dile getirir:

Leb-i deryâda binâ eylediğün kal'a şehâ

Zann ider anı görüp sedd-i Sikender deryâ (Ziyâ'î) (Gürgendereli, 2002: 80)

Memerr-i nehr-i Diyâb üzre çekdi sedd-i sedîd

Sikender' üñ dahi rûh-ı revânın eyledi şâd (Nâbî) (Bilkan, 1997: I/101)

Sedd-i İskender'in şairlerce küçümsendiği de olur. Bu, çoğu zaman övülen kişinin yüceliği anlatılırken karşımıza çıkar ancak doğrudan setin değersizliğini dile getiren beyitlere de rastlanır. Örneğin Nâbî'ye göre İskender'in setle övünmesi onun gamıdır. Bunun yerine

memleket fetheden biri olarak anılsa bu ona daha çok yakışacaktır. Keçecizâde İzzet Molla ise II. Mahmud'un Eşrefiyye kanalından Nil suyunu akıtmasını konu ederek "İskender bunu görseydi yaptığı setten utanırdı." der:

Nâbî güşâde dâr olaydı sezâ idi

Sedd ile iftihârî gamudur İskender'ün (Nâbî) (Bilkan, 1997: II/819)

Eşrefiyye tür'asından Nil'i icrâ etdiğin

Görse İskender ederdî yapıdığı sedden hicâb (İzzet) (Ceylan ve Yılmaz, 2005: 236)

3. Âb-ı Hayat

Divan şairleri âb-ı hayatı, ebedî hayatın kaynağı olması, İskender'in onu bulamaması ve bu sebeple aramanın anlamsızlığı, sevgilinin dudağıyla benzerliği, zulmette olduğuna inanılması vs. sebeplerle şairlerinde sıkça zikrederler.

Şairler, âb-ı hayatla sevgilinin dudağı arasında büyük bir benzerlik bulurlar. Nesîmî'nin dediğine göre Hızır, İskender ve Dârâ, sevgilinin dudaklarını Zemzem, Kevser ve çeşme-i hayvana benzetmişlerdir. Hamîdîzâde Celîlî, "Gönlüm sevgilinin dudaklarından taze can buldu, bu sebeple İskender'in âb-ı hayatı istemesini anlamıyorum." der. Hasan Ziyâ'î, sevgilinin dudaklarını âb-ı hayattan birer katre olarak görür. Bunu ne Hızır ne İskender ne de bir başkası içmiştir. Livâyî içinse sevgilinin dudağı bambaşka bir anlam ifade eder. Ona göre aslında âb-ı hayat kendisindeki ölümsüzlük verme özelliğini sevgilinin dudağından almıştır ve İskender'le Hızır'ın bu kadar rağbet etmesinin hikmeti onun "ana kaynak" olmasında gizlidir. Ancak şu da bir gerçektir ki, nasıl İskender âb-ı hayatı bulamadıysa sevgilinin hayat veren dudağına ulaşmak da mümkün değildir. Şemsî Paşa bu ümitte bekleyenin İskender gibi susuzluktan can vereceğini söyler. Peşteli Hisâlî ise İskender ve Hızır'a çeşme-i hayvanı sorduğunu, "Sevgilinin dudağı gibi leziz değil." dediklerini aktarır. Ahmed Paşa da sevgilisine, "Hızır ve İskender senin dudağının şerbetini bulsalar dâ âb-ı hayat için heveslenmezlerdi." der:

Leblerün çeşmesine Hızır u Sikender Dârâ

Zemzem ü Kevser ile çeşme-i hayvân didiler (Nesîmî) (Ayan, 2002: I/284)

Lebleründen tâze cân buldı gönül iy Hızır-hat

N'eyler İskender idüp ol âb-ı hayvânı taleb (Celîlî) (Atik, 2003: 81)

Âb-ı hayât katresidür leblerün seniün

Hızır u Sikender içmedi hergiz içilmedi (Ziyâ'î) (Gürgendereli, 2002: 325)

Agzuñ suyından aldı hayât âb-ı zindegî

Anuñçün itdi anı Sikender [ü] Hızır revâc (Livâyî) (Seyhan, 2002: 210)

Lebleri âb-ı hayâtın her kim eylerse taleb

Teşnelikden 'âkıbet cân virür İskender gibi (Şemsî) (Akkaya, 1992: 636)

Câm-ı la'lüñ gibi İskender ü Hızır'a sordum

Bulmaduk biz didiler çeşme-i hayvânı lezîz (Hisâlî) (Ercan, 2003: 42)

Bulsa Hızır ile Sikender dudagın şerbetini

Eylemezlerdi dahi çeşme-i hayvâna heves (Ahmed Paşa) (Tarlan, 1992a: 179)

Şairler, âb-ı hayatın zulmet denilen karanlıklar ülkesinde bulunduğu inancını da sık sık dile getirirler. Cinânî, İskender gibi gam zulmetlerinde kaldığını, kimsenin Hızır gibi yetişip âb-ı hayatı sunmadığını söyler. Zulmet (sevgilinin siyah saçı) ile âb-ı hayat (dudak) arasındaki ilişki de beyitlerde farklı şekillerde işlenir. Kadı Burhaneddin, İskender'in ölümsüzlük suyundan mahrum kalmasını da hatırlatarak sevgilisine, "Hızır gibi kara zulfünün karanlığına girdim ancak dudağına (âb-ı hayat) ulaşamadım." diye sitem eder. Alî ise dudağı âb-ı hayat olan sevgilinin yüzünden zulmeti (kara saçlarını) kaldırdığını söyledikten sonra, Hızır'la İskender'e "Gelin, ölümsüzlük veren su buradadır!" diye seslenir:

Sikender gibi gam zulmetlerinde teşne-leb kaldum

Dirîgâ Hızır olup bir kimse sunmaz âb-ı hayvânı (Cinânî) (Okuyucu, 1994: 50)

Hızır gibi kara zülfüñ karañulugına girdüm

Lebüñden lik mahrûmam sanasın ki Sikenderven (K. Burhaneddin) (Ergin, 1980: 157)

Zulmeti ref' itdi yüzden ol lebi 'aynu'l-hayât

Gel gel iy Hızır u Sikender âb-ı hayvân bundadur (Alî) (Sona, 2005: 173)

Şairlerin âb-ı hayatla ilgili dile getirdikleri bir başka konu, İskender'in bu efsanevi suyu bulamamasıdır. Tıpkı İskender gibi âşıklar da sevgilinin ölümsüzlük bağışlayan dudağına erişemezler. Muhibbî, İskender gibi âb-ı hayatı aradığını ancak bulamadığını anlatır. Nâ'îlî, İskender'in gönül yarası olan âb-ı hayat çeşmesinin, onun aradığı yerlerden oldukça uzak olduğunu söyleyerek bir anlamda söz konusu suyun bulunmasının zaten mümkün olmadığını da ifade etmiş olur. Ancak 17. yüzyıl şairlerinden Sadîk, "Dünyayı İskender gibi ne kadar dolaşsan da baht el vermezse çeşme-i hayvana ulaşılmaz." diyerek bahtı iyi olan için açık kapı bırakır. Gelibolulu Âlî ise sevgiliden hareketle ölümsüzlük suyuna erişilebileceği kanaatindedir: "Eğer İskender sevgilinin dudaklarının aksini gözümde görseydi hayat çeşmesine ulaşılmaz demezdi." Bu iddiayı Edhemî doğrular, daha Hızır ve İskender bile haberdar değilken bu sudan içtiğini söyler:

Aradum hemçün Sikender bulmadum âb-ı hayât

Beni ser-gerdân iden 'ayn-ı zülâlüñdür seniñ (Muhibbî) (Ak, 1987: 452)

İskender'e dâğ-ı dil olan âb-ı hayâtın

Ser-çeşmesi ol bâdiyeden hayli cüdâdur (Nâ'îlî) (İpekten, 1990: 69)

Sû-be-sû dünyâyı İskender gibi geşt eyleseñ

Baht el virmezse irmez çeşme-i hayvâne dest (Sadîk) (Eroğlu, 1998: 148)

Çeşmümde lebüñ 'aksini seyr itse Sikender

Dimezdi şehâ çeşme-i hayvâna el irmez (Âlî) (Aksoyak, 1999: 810)

İçdüm lebüñ şarâbını çün âb-ı zindeğî

İskender ile Hızır'a peyâm olmadın henüz (Edhemî) (Sevinç, 2001: 106)

Manisalı Birrî ise "Ne İskender'den ne de âb-ı hayattan eser kaldı, bunca çabaya değmezmiş." diyerek ölümsüzlük suyunu aramanın gereksizliğini, ölümün mutlaka gelip çatacağını dile getirir:

Eser bul imdi Sikender ü âb-ı hayvândan

O cüst ü cûlara bu deşt-i tîre değmez imiş (Birrî) (Erkul, 1992: 337)

Bazı şairler ise âb-ı hayatın başka yerlerde değil, kişinin kendisinde aranması gerektiğini söyleyerek konuyu farklı bir boyuta taşırlar. Hasan Sezâyî, akıl İskender'inin âb-ı hayatı bambaşka yerlerde aradığını, hâlbuki gönül Hızır'ının onu "ten-i zulmet"te, kendi içinde bulunduğunu söyleyerek akıl-gönül ikiliğini vurgular:

Bu 'akl İskender'i düşmiş yabânda cüst ü cû eyler

Göñül Hızır'ı ten-i zulmetde bulmuş âb-ı hayvânı (Sezâyî) (Özuygun, 1999: II/500)

Şiirlerde zaman zaman badeyle âb-ı hayatın aynı şey olduğu da dile getirilir. Nef'î, zevkini bilen için âb-ı hayat denen şeyin aslında bade olduğunu, bunu Hızır ve İskender'in de itiraf ettiğini söyler. Feyzî-i Kefevî ise "İskender'in zulmette aradığı âb-ı hayatı rintlerle meyhanede içiyoruz." diyerek Nef'î'yle aynı düşüncelyi paylaşır:

Bâdedür zevkini idrâk edene âb-ı hayât

Mu'terifdür buña Hızır ile Sikender de tamâm (Nef'î) (Akkuş, 1993: 214)

Rindân ile gâhî içerüz meykedelerde

Ol âbı ki zulmetde taleb kıldı Sikender (Eflatun, 2003: 319)

Bilindiği üzere daha keskin ve sağlam olması için kılıca yapılırken su verilir. Konu âb-ı hayat olunca kılıca su verme de şiirlerde yerini alır. Necâfî Bey bir beytinde "Kılıç, devrin İskender'inin elinden Hızır gibi devamlı kana kana hayat suyunu içmektedir." diyerek bu uygulamayı hatırlatır:

*Devrân Sikender'inüñ elinden Hızır gibi
Her dem hayât suyun içer kana kana tîg* (Necâfî) (Tarlan, 1992b: 72)

Şairler âb-ı hayattan ve İskender'den zaman zaman yeni yapılan çeşmelerle ilgili tarihlerde de bahsederler. Doğal olarak bu çeşmelerden akan su da âb-ı hayat olur. Erzurumlu Hâzık, Hacı Ahmed Paşa'nın çeşmesi için söylediği tarihinde Hızır'a nasip olan suyla Tesnim (cennette bir ırmak) suyunun bu çeşmede olduğunu, İskender gibi başka yerlerde susuz gezip dolaşmaya gerek olmadığını söyler. Neşâfî ise memduhunun yaptırdığı çeşmeyi anlatırken, "Eğer İskender böyle bir çeşmeye malik olsaydı âlemi şaşkın şaşkın dolaşıp durmazdı." der:

*Bundadur âb-ı Hızır bunda zülâl-i Tesnîm
Sû-be-sû gezme ayâ teşne Sikenderâsâ* (Hâzık) (Güfta, trz.: 166)

*Olsa bir böyle eger çeşmeye mâlik hergiz
'Âlemi gezmez idi hayret ile İskender* (Neşâfî) (Kaplan, 1996: 169)

4. İskender'in Vasıfları

İskender-i Zülkarneyn, divan şairlerinin dilinde gücün, büyüklüğün, iktidarın, bilginin, itibarın, soyluluğun, şanın şöhretin timsali, türlü özelliklere sahip bir hükümdar olarak tavsif edilir. Gerek doğrudan İskender'den gerekse övülen kişiden söz edilirken İskender'in bu vasıfları çeşitli şekillerde dile getirilir. Onun şiirlere konu olan bu vasıfları belli başlıklar hâlinde şöyle verilebilir:

İskender-nijâd: İskender her şeyden önce soylu bir hükümdardır. Fehîm-i Kadîm, IV. Murad'ın Bağdat'ı fethinden söz ederken onu "İskender soylu" olarak niteler:

*Müjde ammâ müjde-i feth-i der-i Dârü's-selâm
K'aldı anı pâdişâh-ı Rûm-ı İskender-nijâd* (Fehîm) (Üzgör, 1991: 290)

İskender-i pâkîze-meşreb: İskender'in temiz bir yaratılışı vardır. Bâkî bir beytinde memduhuna "sen ol İskender-i pâkîze-meşrebsin" diye seslenir:

*Hudâvendâ sen ol İskender-i pâkîze-meşrebsin
Akıtdı tab'-ı pâküñ ayagına âb-ı hayvânı* (Bâkî) (Küçük, 1994: 35)

İskender-i sâhib-kırân: İskender, uğurlu bir vakitte dünyaya gelmiş büyük bir hükümdardır. Şair Ferîdûn, Sultan İbrahim'in oğlu II. Süleyman'ın tahta çıkışından söz ederken "İskender-i sahib-kırân" ifadesini kullanır:

*Gün gibi hükmü revân oldı ser-â-ser 'âleme
Ya'ni kim İskender-i sâhib-kırân itdi cülûs* (Ferîdûn) (Şimşek, 2002: 208)

İskender-tüvân, Sikender-fer: Onun gücü herkesçe bilinir ve bu yönü "İskender-tüvân" ve "Sikender-fer" olarak verilir. Cevrî memduhu için İskender-tüvân ifadesini kullanır:

*Ey vezîr-i Âsaf-insâf-ı şeh-i Cem-iktidâr
V'ey vekîl-i devlet-i sultân-ı İskender-tüvân* (Cevrî) (Ayan, 1981: 102)

İskender-iktidâr: İskender muktedir bir hükümdardır. Vahîd Mahtûmî, Sultan III. Ahmed'i "İskender-iktidâr" olarak tavsif eder:

*İskender-iktidâr Süleymân-ı rûzgâr
Hân Ahmed-i yegâne şehensâh-ı nâmdâr* (Mahtûmî) (Kahraman, 1995: 349)

İskender-salâbet: Peklik, sağlamlık, manevi kuvvet anlamlarına gelen "salâbet" de İskender'in vasıflarındandır. Nefî, veziriazam Muhammed Paşa'yı İskender gibi manevi kuvveti yerinde ve sağlam olarak anar:

*O düstûr-ı Aristo-akl u İskender-salâbet kim
Umûr-ı dîn ü devletde deñilmez bezl-i makdûrı (Nef'î) (Akkuş, 1993: 162)*

Sikender-'azm: Rahîmî, bir beytinde övdüğü kişiden Sikender-'azm (İskender gibi azimli, kararlı) olarak bahseder:

*Sikender-'azm ü Rüstem-rezm ü âlî-kadr ü 'âdil-dil
Şeh-i kişver-sitân Hüsrev-revân Hâkân-ı Şîrîn-fem (Rahîmî) (Çınar, 2010: 220)*

Sikender-himmet: Şâhî ise "Bizim sevgili ve kadeh peşinde koştüğümüzü sanmayın, biz İskender gibi gayretli, çalışkanız, âlemde bir namımız olsun yeter!" diyerek İskender'in bu özelliğini dile getirir:

*Sanmañuz vasl-ı niğâr u sohbet-i câm isterüz
Biz Sikender-himmetüz 'âlemde bir nâm isterüz (Şâhî) (Kılıç, 2000: 129)*

İskender-i ser-efrâz: Başını yükselten, benzerlerinden üstün olan gibi anlamlara gelen ser-efrâz, Figânî'nin bir beytinde İskender için şöyle kullanılmıştır:

*Hidvî-i 'arsa-i fikret müdebbir ü dânâ
Bülend-mertebe İskender-i ser-efrâza (Figânî) (Karahan, 1966: 27)*

Sikender-i dânâ, İskender-dirâyet: İskender'in bilgili, zeki ve kavrayışı kuvvetli bir hükümdar olduğu da şiirlerde yer alır. Nehcî, İskender'den "Sikender-i dânâ" diye söz eder. Nâşid ise Sultan III. Selîm'in irsâl-i lihyesine dair tarihinde hükümdardan İskender gibi kavrayışı yüksek, zeki olarak söz eder ve "Eflatun onun idrak gücünü idrak edebilse hayret için kalır." der:

*Egerçi çeşme-i Hızr'a hezâr hasret ile
Ki gitdi teşne-leb âhir Sikender-i dânâ (Nehcî) (Aslan, 2005: 160)*

*Şehen-şâh-ı Aristo-rây u İskender-dirâyet kim
Kalur hayretde Eflâtûn idrâk itse idrâkin (Nâşid) (Alıcı, 1998: 393)*

Sikender-tedbîr: Vahîd Mahtûmî, İzzet Bey'in vezirliği hakkında söylediği tarihinde hükümdarı İskender gibi tedbirli olarak niteler ve misli bulunmaz bir vezir seçtiğini söyler:

*Nice buldı şeh-i Cem-câh Sikender-tedbîr
Misli nâ-yâb vezîr olmağa lâyük bir mîr (Mahtûmî) (Kahraman, 1995: 419)*

Sikender-rây: Devlet adamlarının "fikirlerindeki doğruluk" ve "kararlarındaki isabet" İskender-rây olarak nitelenir. Medhî, bu özelliğiyle öne çıkan Sultan I. Ahmed'in batıda kazandığı zaferleri anlatırken ondan "şâh-ı Sikender-rây" olarak bahseder:

*Hakk'a minnet ki yine şâh-ı Sikender-râyı
Şâd-mân itdi bugün düşmene fırsat haberi (Medhî) (Seyhan, 2000: 615)*

İskender-'azîmet: İskender'in yedi iklimdeki kararlı yürüyüşünü ve her yere gidişini Neylî, sadrazam İbrahim Paşa'nın övgüsünde şöyle dile getirir:

*Aristû-dâniş İskender-'azîmet Bermekî-himmet
Ki 'ahd-i devlet ü câhı zamân-ı 'adl ü dâd oldı (Neylî) (Kılıç, 1994: 233)*

Sikender-etvâr, Sikender-harekât: Azmîzâde Hâletî, bir beytinde "Cihan böyle İskender tavırlı bir padişah görmüş değil." diyerek padişahu tavırlarıyla İskender'e teşbih eder. Nâ'ilî de veziriazam Mehmed Paşa'dan bahsederken "Aristô-yı Sikender-harekât" ifadesini kullanır:

*Görmedi çeşm-i cihân saltanat evreğinde
Böyle bir şâh-ı Cem-âyîn ü Sikender-etvâr (Hâletî) (Kaya, 2003: 66)*

*Bû 'Alî-dâniş Aristô-yı Sikender-harekât
Dâver-i 'âdil ü düstûr-ı pesendide-fi'âl (Nâ'ilî) (İpekten, 1990: 58)*

İskender-şiyem, İskender-meniş, İskender-nihâd: Şairler zaman zaman övdükleri kişilerden "İskender huylu" diyerek de bahsederler. Nüzhet Ömer, Sultan III. Mustafa'yı "hâkân-ı İskender-şiyem" (İskender huylu hakan) olarak niteler. Bunun yanında aynı anlama gelecek şekilde "İskender-meniş", "İskender-nihâd" terkipleri de kullanılır:

Pâdişâh-ı Cem-haşem hâkân-ı İskender-şiyem
Zîb-i evreng-i hilâfet ya'nî sultân Mustafâ (Nüzhet) (Demirkol, 2003: 184)

Hod-pesend: Divan şairleri genel itibariyle eserlerinde İskender'le ilgili olumsuz bir husustan söz etmezler. Aşağıda verilen beyit bu anlamda nadir örneklerden biridir. Ancak bu beyitte de İskender için "dânâ-yı cihân" (cihanın bilgisi) ifadesi kullanılarak onun olumlu özelliklerinden biri zikredilmiştir. Azmîzâde Hâletî, İskender'in "hod-pesend" (kendini beğenmiş) biri olduğunu söylerken aslında bu durumun devran aynasının aldaticılığından kaynaklandığını dile getirir:

Sikender gibi dâna-yı cihânı hod-pesend eyler
Muhassal hazzı yokdur Hâletî mir'ât-ı devrânunî (Hâletî) (Kaya, 2003: 214)

İskender-sıfat: İskender'den söz edilirken onun hâli, sureti, şekli de anılır. Övülen kişi İskender sıfatlı olarak nitelenir. Ahmed-i Dâî, Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'ı İskender sıfatlı şah olarak anar:

Kayser-i Rûmî olursa hazretinde yir öper
Şâh-ı İskender-sıfat devletli hâkân devridür (Dâî) (Özmen, 2001: I/45)

Sikender-vakar: Şeyhülislam Es'ad, İbrahim Paşa'yı vafederken bir beyitte onu İskender gibi vakar sahibi, ağırbaşlı olarak görür:

Düstûr-ı dâd-kâr-ı Sikender-vakar kim
Endîşe-i derûnî mühimmât-ı dîn ola (Es'ad) (Doğan, 1997: 62)

Pertev-i İskender: Enderunlu Vâsîf bir beytinde şehit III. Selim için "Şanın şarka ve garba İskender'in ışığını verdi." diye seslenir. Burada şark ve garp kelimelerinin kullanılmasının sebebi, İskender'in de şarka ve garba hükmetmesiyle ilgilidir:

Bârekâllâh ey sipihrüñ mâh-ı hurşîd-efseri
Şarka garba verdi şânunî pertev-i İskender'i (Vâsîf) (Gürel, trz.: 211)

Sikender-dil: Sükkerî, kendisini bir meyhane peykesinin üstünde hayal eder ve "Biz Cem meclisli, İskender gönüllü, Fağfur yaratılışlıyız, bu sebeple orada olmamıza şaşmamak gerekir." der:

Olsak n'ola ger mastaba-ârâ-yı mahabbet
Cem-bezm ü Sikender-dil ü Fagfûr-siriştüz (Sükkerî) (Erol, 1994: 183)

Rûh-ı İskender: Bursalı İffet'e göre İskender bu dünyadan göç etmiş olmasına rağmen ruhu insanlar arasında hâlâ dolaşmaktadır. Derviş Paşa çeşmesinden bahsederken rûh-ı İskender'i âb-ı hayatla birlikte anar:

Rûh-ı İskender olur deşt-i 'ademde sîr-âb
Hızr-veş kendi degül 'âlemi eyler ihyâ (İffet) (Arslan, 2005: 107)

Baht-ı İskender: İskender her ne kadar âb-ı hayata ulaşmasa da metinlerde bahtlı bir hükümdar olarak tavsif edilir. Zira o, yedi iklim hükmetmiş, istediklerini elde etmiş biridir. Nefî bunu veziriazam İlyas Paşa'nın methinde "Sana İskender'in bahtının büyüklüğü ve gücü verilmiş." diyerek dile getirir:

Müsellem şânına ferr ü şükûh-ı baht-ı İskender
Anuñçün ihtîşâmü nâsih-i dârât-ı Dârâ'dur (Nefî) (Akkuş, 1993: 204)

'*Adl-i İskender*: İskender şiiirlerde adaletli bir hükümdar olarak anılır. Çankırlı İbrahim Hurrem, memduhunu anlatırken onun cihanı baştan başa İskender'in adaletiyle doldurduğunu söyler:

'*Adl-i İskender*'le doldurdu cihânı ser-te-ser
Milket-i şâhenşeh-i 'Osmân'ı kıldı pür-safâ (Hurrem) (Eren, 1999: 163)

Sanduk-ı İskender: Enderunlu Vâsıf, diğer şairlerde rastlamadığımız İskender'e ait bir sandıktan söz eder. Vâsıf'a göre insanlar olmadık yerlerde adalet nüshasını arayıp durmaktadırlar. Ancak eğer o nüsha var idiye İskender'in sandığında kalmıştır. Eski metinlerde İskender'in camdan yaptırdığı ve içine girerek deniz altına indiği bir sandıktan bahsedilmektedir. İskender, bu sandıkla deniz altında yüz gün kalmış ve yeniden karaya çıkmıştır. İskender'in, İskenderiye şehrinin kurulması sırasında deniz hayvanlarının güçlük çıkarması neticesinde krallarıyla görüşmek ve onları hükmü altına almak, dev bir yengecin içinde bulduğu sihirli inciden daha fazla elde etmek, deniz altında keşifler yapmak gibi sebeplerle bu sandığı yaptırıp kullandığı rivayet edilir. Bir rivayette ise sandığa konulan, ölüme mahkûm edilmiş bir suçludur (Baydemir 2009: 112-4). Ancak beyitte geçen "nüsha-i 'adâlet'in konulacağı sandık bu olmasa gerektir. Bu, İskender'in öldüğü zaman içine konulduğu tabut olmalıdır. Tıpkı İskender gibi o da tabutla birlikte toprağa gömülmüş, dünyada adalet kalmamıştır:

Ararlar nüsha-i 'adli gezerler nâ-be-câ ammâ
O nüsha var ise sanduk-ı İskender'de kalmışdur (Vâsıf) (Gürel, trz.: 300)

İskender-âyîn: İskender, gelenek görenek sahibi, usul erkân bilir biridir. Nedîm, sadrazam Damad İbrahim Paşa'yı methederken onun için "Âsaf-ı İskender-âyîn" tabirini kullanır:

Âsaf-ı İskender-âyîn ü hakîm-i hurde-bîn
Fâ'ik olmuş zâtı Hâkânî vü hâkân üstüne (Nedîm) (Macit, 1997: 15)

İskender-i zî-şân: Şairler İskender'in şanlı şöhretli bir hükümdar oluşunu da şiiirlerinde zaman zaman dile getirirler. Erzurumlu Hâzık, Çıldır valisi Hacı Ahmed Paşa'nın övgüsünde yazdığı kasidesinde Osmanlı'nın atadığı valilerin her birinin anlı şanlı İskender gibi olduğunu söyler:

Bâr-gâh-ı devlete evtâd olan vâlîleri
Memleketde her biri İskender-i zî-şân olur (Hâzık) (Güfta, trz.: 144)

Sikender-menkabet: İskender gücüne ve ününe paralel olarak hakkında menkıbeler anlatılan bir şahsiyettir. Kırımlı Rahmî, Şerefâbâd köşkünün dair tarih manzumesinde söz III. Ahmed'e getirir ve onun, hakkında İskender gibi menkıbeler anlatılan şahlar şahı, ünlü bir hükümdar olduğunu söyler:

Sikender-menkabet şâhenşeh-i zî-şân ki a'dâyı
İder bahr-ı hurûşân olsa dahi katreves mesdûd (Rahmî) (Elmas, 1997: 232)

Sikender-der: İskender'in kapısı herkesin başvurduğu, sığındığı bir yerdir. Bu nedenle şairler övdükleri kişileri İskender gibi sığınılacak bir kapıya sahip diye nitelerler. Cinânî'nin şu beyti buna örnek olarak verilebilir:

Dâver-i Cem-'azamet Hüsrev-i Sultân Murâd
Kahraman-zûr u Sikender-der ü Cemşîd-mekân (Cinânî) (Okuyucu, 1994: 74)

İskender-i Haydar-sıfat: İskender, gücü ve savaştaki cesareti nedeniyle Şeyh Gâlib'in Sultan Selim'e ayırdığı musammat bir kasidesinde Haydar-sıfat olarak anılır:

İskender-i Haydar-sıfat pîrâye-bahş-ı ma'delet
Evreng-zîb-i saltanat hâkân-ı kerrûbî-şiyem (Şeyh Gâlib) (Gürer, 1993: 71)

Tâc-ı Sikender, evreng-i İskender, Sikender-serîr: İskender, tac u taht sahibi büyük bir hükümdardır. İskender'in, gücün ve ihtişamın simgesi hâline gelmiş meşhur tacıyla ilgili Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de uzunca bilgi vardır. "Gorona" ve "Manlifke" gibi adlarla bilinen ve tarihte birçok hükümdarın başını ve hayallerini süsleyen tac, önemli bir siyasi simge olarak görülmüş, zaman zaman da savaflara sebebiyet vermiştir. İskender'le ilgili diğer konular kadar olmasa da divan şairleri zaman zaman bu taçtan eserlerinde söz ederler (Avcı, 2013). Şairler övdükleri kişileri İskender'in yüce tahtına oturmuş, onun tacını takmış kişiler olarak vasıflandırırılar. Ahmed Paşa, Fatih Sultan Mehmed'den bahsederken "atadan İskender tahtına sultan olan" ifadesini kullanır. Bâkî, Sultan Selim için "İskender-serîr" der. Bunun yanında bazı beyitlerde İskender'in tacıyla nergis ve lale arasında ilişki kurulur. Hasan Ziyâ'nin aşağıda verilen beyti buna örnektir:

*Ol ebâ-'an-ced Sikender tahtına sultân olan
Ayığı toprağı Hızır'uñ çeşme-i hayvânudur* (Ahmed Paşa) (Tarlan, 1992a: 56)

*Ber-bâd kıldı taht-ı Süleymân'ı rûzgâr
Sultân Selîm Hân-ı Sikender-serîri gör* (Bâkî) (Küçük, 1994: 80)

*Bugün lâleyle nergisden çemen pür zîb ü zîverdür
Biri Cem câmidur sâkî biri tâc-ı Sikender'dür* (Ziyâ'î) (Gürgendereli, 2002: 154)

Devlet-i İskender: Ülke, saadet, zenginlik, talih, büyük rütbe gibi anlamlara gelen "devlet" de zaman zaman İskender'le birlikte şiirlerde zikredilir. Nedîm'in aşağıda verilen beyitteki "devlet-i İskender" tamlamasını, devlet kelimesinin bu anlamlarını kapsayacak şekilde anlamak mümkündür:

*Sana temlik eylesin Hak bir yere cem' eyleyüp
Mülk-i dehiri 'ömr-i Hızır'ı devlet-i İskender'i* (Nedîm) (Macit, 1997: 26)

İskender-i Rüstem-vegâ, İskender-i vegâ: İskender'in savaşçı yönü şiirlerde sıkça anılır. Fehîm-i Kadîm, IV. Murad'dan bahsederken onu Rüstem gibi savaşan İskender olarak niteler:

*Kahramân-ı Cem-livâ İskender-i Rüstem-vegâ
Pâdişâh-ı rub'-ı meskûn zîb-i çarh-ı nüih-kıbâb* (Fehîm) (Üzgor, 1991: 128)

Askerinin çokluğu: Şairler bazen İskender'le övülen kişi arasında asker çokluğu yönünden de benzerlikler bulurlar. Bâlî Çelebi, Sultan Selim Han'a "Nasıl İskender her yana derya gibi asker akıttıysa sen de öyle yap." der:

*Bahr-ı hûna gark ide a'dâyı tîg-i âbdâr
Her yaña deryâca leşker akıt İskender gibi* (Bâlî) (Sinan, 2004: 126)

Zaferler kazanması: İskender birçok savaş yapmış ancak yenilgi yüzü görmemiştir. Onun bu yenilmezliği şiirlerde övülen hükümdarın bir vasfı olarak dile getirilir:

*Şhriyâr-ı heft-kışver pâdişâh-ı bahr u ber
Dâver-i Dârâ-der ü hâkân-ı İskender-zafer* (Neylî) (Kılıç, 1994: 406)

İskender-i iklîm-güşâ: İskender'in bir vasfı da "iklîm/kişver-güşâ"dır. O ülkeler açan bir hükümdardır. Nef'î, IV. Murad için yazdığı kasidede onu "İskender-i iklîm-güşâ" olarak niteler:

*Ehl-i dil kân-ı kerem şâhsüvâr-ı âlem
Hüsrev-i Cem-şiyem İskender-i iklîm-güşâ* (Nef'î) (Akkuş, 1993: 103)

İskender-i gîtî-sitân: İskender'in bir başka özelliği cihanı, ülkeleri zapt etmesidir. Arpaemînzâde Sâmî, Baltacı Mehmed Paşa'ya "Senin için cihanı zapt eden desem yeridir." diye hitap eder:

*Zâtuña dîrsem sezâ İskender-i gîtî-sitân
Tîguña lâyk disem âyîne-i âlem-nüemâ* (Sâmî) (Kutlar, 2004: 147)

Şarka ve garba, yedi iklime hükmetmesi: Şairler İskender'in doğudan batıya bütün cihana hükmetmesini de şiirlerinde konu ederler. Edirneli Nazmî, memduhu için "Gün doğusundan gün batısına kadar her memleketi aldı, ona İskender dense bunda ne var?" der. Gelibolulu Âlî ise övdüğü kişinin İskender gibi karada ve denizde herkese hükmünün geçtiğini söyler:

*Gün dogusundan o gün batusına varınca
Aldı her ili aña dense n'ola İskender* (Nazmî) (Turgut, 2001: 26)

*Sikender gibi anuñ bahr u berre hükmi cârîdür
Süleymân gibi nâfiz rûzgâra emr ü fermânı* (Âlî) (Aksoyak, 1999: 192)

5. İskender ve Memduha Dair

Şairler, padişahları ya da diğer devlet adamlarını överken geçmişte yaşamış büyük bir hükümdar olarak İskender'den söz edip memduhu çeşitli yönlerden İskender'e benzetirler. Zaman zaman da İskender, övülen kişinin yüceliği vurgulanırken küçümsenir ve bir kul, köle olarak gösterilir.

İskender-i sâni, Zülkarneyn-i sâni: İskender, şairlerin gözünde büyük bir hükümdardır ve bir hükümdarda bulunması gereken bütün özellikleri taşımaktadır. Bu sebeple şairler övdükleri kişileri "İskender-i sâni" (ikinci İskender) olarak nitelerler. Cinânî, bir beytinde Pers topraklarına sırasıyla hükmeden Dârâ ve İskender'i, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'e benzeterek II. Murad'dan "Dârâ-yı devrân", Fatih'ten ise "İskender-i sâni" olarak söz eder. Necâtî Bey ise Karaboğdan'ın fethi ve Sultan II. Bayezid'in övgüsünde yazdığı kasidesinde padişaha "Sikender-i sâni" olarak hitap eder ve "Felek seni Kayser ve Fağfûr'dan sonra dünyaya getirdiyse bunun için kayırma!" der:

*Ne var Dârâ-yı devrân intikâl itdiyse dünyâdan
Cûlûs itdi sa'âdet tahtına İskender-i sâni* (Cinânî) (Okuyucu, 1994: 70)

*Kayırma Kayser ü Fağfûr'dan seni soñra
Getürdi ise felek ey Sikender-i sâni* (Necâtî) (Tarlân, 1992b: 113)

Şairler bazen methiyenin derecesini yükseltirler ve övdükleri kişiyi İskender, İskender'i ise İskender-i sâni olarak düşünürler. Medhî, mahlasının hakkını verircesine memduhunu cihanın "İskender okuyacağını" söyler. Cinânî de aşağıdaki beytinde hemen hemen aynı düşünceyi dile getirir. Keçecizâde İzzet Molla ise II. Mahmud'u överken İskender'in memduhu karşısında "sâni" bile olamayacağını iddia eder:

*Çekeydi leşker-i encüm-şümârın berr ile bahre
Anı İskender okurdu cihân İskender'i sâni* (Medhî) (Seyhan, 2000: 152)

*Nice İskender-i sâni ki gelseydi zamânında
Du'â-gûyı olup İskender olurdu aña sâni* (Cinânî) (Okuyucu, 1994: 70)

*Galatdır zâtına İskender-i sâni demek bi'l-'aks
Degil âyîne-i devrânda İskender aña sâni* (İzzet) (Ceylan ve Yılmaz, 2005: 119)

İskender-i zamân, Sikender-i vakt, İskender-i devrân: İskender, gerek vasıflarıyla gerekse yaptıklarıyla herkesi derinden etkilemiştir. Bu nedenle şairler, kendi devirlerinde yaşayan devlet adamlarını zamanın İskender'i olarak nitelemişler, onları bu şekilde yüceltmişlerdir. Cevrî, Bağdat fethi nedeniyle sunduğu kasidesinde Sultan IV. Murad'ı zamanın İskender'i olarak anar. Antakyalı Münîf ise sadrazam İbrahim Paşa'yı Eflatun akıllı "İskender-i devrân" olarak niteler:

*Yine kudûmu virüp taht-gâh-ı Rûm'a şeref
Serîr-i devlete İskender-i zamân geldi* (Cevrî) (Ayan, 1981: 74)

*Mehdî-i zamân sedd-i sedîd-i reh-i bi-dâd
Nakkâd-ı Felâtûn-hüred İskender-i devrân* (Münîf) (Kılıç, 1995: 114)

Memduhun kulu, kölesi, kapıcısı İskender: İskender şairlerce bir taraftan büyük bir hükümdar olarak tavsif edilip yüceltilirken zaman zaman da övülen kişinin yanında bir köle gibi olduğu söylenerek değersizleştirilir. Fuzûlî, övdüğü kişiden bahsederken "Onun kölesinin kölesi İskender'le Dârâ'dır." der. Nedîm ise memduhunu "Sana İskender'i teşbih edenin aklı yok, o senin dergâhına bir kapıcı bile olamaz." diyerek över. Nefî de aynı düşünce dedir:

*Çâker-i çâkeri Fagfûr ile Hâkân oluban
Bende-i bendesi İskender ile Dârâ'dur* (Fuzûlî) (Akyüz vd., 1997: 118)

*Sana İskender'i teşbih edenin 'aklı mı var
Olabilmez o senin dergâhının derbânı* (Nedîm) (Macit, 1997: 78)

*Sâye-i lutf-ı Hudâ hazret-i Sultân Ahmed
Ki Ferîdûn u Sikender olamaz derbânı* (Nefî) (Akkuş, 1993: 52)

Memduhun yüceliği, büyüklüğü, şanı, gayreti, gücü: İskender büyük bir hükümdardır ancak şairlerin övdükleri kişiler ondan daha da yücedirler. İskender karşısında memduhun bu vasıfları, şükûh, şevket, dârât, fer, haşem, himmet, iclâl, ikbâl, şân vb. kelimelerle ifade edilir. Fehîm-i Kadîm, övdüğü kişiye "İskender senin ululuğunu görseydi bütün varını yoğunu teslim ederdi." der. Arpaemînizâde Sâmî'ye göre III. Ahmed'in gücü ve heybeti İskender ve Dârâ'nın şöhretini unutturmuştur. Enderunlu Vâsîf, övdüğü kişinin yüce zatının himmet, ikbal, şân, şevket ve iclalle binlerce İskender'den üstün olduğunu söyler:

*Şükûhün görseler nâcâr hep teslim iderlerdi
Yed-i ahkâmına emlakini İskender ü Dârâ* (Fehîm) (Üzgör, 1991: 302)

*Hazret-i Hân Ahmed-i sâlis ki ferr ü şevketi
Şöhret-i İskender ü Dârâ'yı güm-nâm eyledi* (Sâmî) (Kutlar, 2004: 299)

*Zât-ı vâlâsı müreccahdır hezâr İskender'e
Himmet ü ikbâl ü şân u şevket ü iclâl ile* (Vâsîf) (Gürel, trz.: 253)

Memduhun ulaştığı makam: Övülen kişi öyle bir mertebeye erişmiştir ki o makama ne İskender ne de Feridun erişebilmiştir. Mezâkî, Ahmed Paşa için bir beytinde şöyle der:

*İrdi bir mertebeye devlet ile şevket ile
Ol makâma ne Sikender ne Ferîdûn gelür* (Mezâkî) (Mermer, 1991: 343)

Memduha nasip olanlar İskender'e nasip olmamıştır: Şairlerin övdükleri devlet adamları her şeye sahiptirler ve İskender gibi bir cihan hâkimi bile onların sahip olduklarına erişememiştir. Vahyî'ye göre Sultan Ahmed Han'ın gördüğü ikbali ne Cemşid ne de İskender görmüştür. Neşâtî, Nişancı Abdî Paşa'nın döneminden söz ederken "Ne Cem böyle bir devr'i (câm-ı Cem) düşünde görebildi ne de İskender o safa meclislerinin zevkine erişebildi." der. Medhî'ye göre ise sultan III. Murad'ın devleti o kadar müreffektir ki kendisi her nefeste kah Feridun kah İskender kah Dârâ olmaktadır.

*Hazret-i Sultân Ahmed Hân-ı 'âlî-şân kim
Görmedi ikbâlini Cemşid ü İskender bile* (Vahyî) (Taş, 2004: II/501)

*Düşünde görmedi Cem böyle devri 'ömrinde
Bu zevki bezm-i safâda Sikender itmedi yâd* (Neşâtî) (Kaplan, 1996: 78)

*Hân Murâd'ın devletinde her nefesde Medhiyâ
Geh Ferîdûn geh Sikender gâh Dârâ'yem bugün* (Medhî) (Seyhan, 2000: 533)

Memduh İskender'e taç bağışlar: Nedîm'in aşağıdaki beyti övülen kişiyle İskender arasındaki kıyaslamayı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Şaire göre III. Ahmed, İskender ve Dârâ gibi cihana hükmetmiş iki ünlü hükümdara taç bağışlayacak derecede yüce bir hükümdardır:

*Ya'ni Sultân Ahmed-i Sâlis
Tâc-bahş-ı Sikender ü Dârâ* (Nedîm) (Macit, 1997: 115)

Memduh fikirleriyle İskender'i geçer: Övülen kişi birçok açıdan olduğu gibi fikirleriyle de İskender'in önündedir. Zübeyde Fitnat Hanım'a göre "rây-ı Sikender", memduhun re'yi karşısında şaşkındır:

*Re'yine rây-ı Sikender meftûn
'Aklına 'akl-ı Felâtûn hayrân* (Fitnat) (Azaklı, 1998: 105)

İskender memduha teşbih olunamaz: Divan şiirinde İskender, çoğu zaman övülen kişinin çeşitli sebeplerle benzetildiği tarihî ve efsanevi önemli bir kişiliktir. Ancak bazen şairler böyle bir benzetmenin doğru olmadığını da söylerler. Nedîm ve Mirzâzâde Sâlim bu düşünceyi şöyle dile getirirler:

*Gerçi İskender olunmaz sana teşbih ammâ
Yine bir vech ile temsil ederim ben anı* (Nedîm) (Macit, 1997: 78)

*Aña mânen ü misl olmaz felekde
Ne Dârâb u ne İskender ne Hârûn* (Sâlim) (Güfta, 1995: 536)

Memduh İskender'e devlet yönetmeyi öğretir: İskender çok geniş topraklara hükmetmiş üstün nitelikli bir padişahdır. Buna rağmen Nedîm, İskender'in memduhundan "nizâm-ı saltanat ta'lîmi" alması gerektiği düşüncesindedir:

*Hidv-i mülk-perver kim sezâdur andan İskender
Nizâm-ı saltanat ta'lîmin alsın müstefid olsun* (Nedîm) (Macit, 1997: 147)

Memduhun adaleti ve tebaası: Arpaemînîzâde Sâmi'ye göre Şehid Ali Paşa, adaleti ve tebaasının debdebesiyle İskender'i kendisine kul edebilecek güçtedir:

*Tumturak-ı haşem ü 'adliüni görse kul olur
Saña İskender ile Nûşirevân-ı devlet* (Sâmi) (Kutlar, 2004: 184)

Memduhun savaş konusundaki üstünlüğü: İskender birçok savaş kazanmış, savaş stratejisi güçlü bir hükümdardır. Ancak Nâlî bu hususta İskender'in memduhuna galip gelemeyeceği iddiasındadır:

*Böyle bir hısn-ı hasîni alamazdı bî-şek
Girde-pîç eylese İskender ü Sâmi u Dârâ* (Nâlî) (Kahraman, 2010: 111)

Memduhun vezirleri daha üstündür: Neşâtî, vezir Mustafa Paşa'yı överken "İskender'in ruhu onun yüce makamının süsünü görseydi (böyle bir vezire sahip olamadığı için) ta kıyamete kadar utanırdı." der:

*Vezîr-i muhteşem kim görse zîb-i şevket-i câhın
Kalurdu tâ kıyâmet rûh-ı İskender hicâb üzre* (Neşâtî) (Kaplan, 1996: 75)

İskender, memduh karşısında alnı yerde bir habercidir: İskender onca şanına şöhretine rağmen Nedîm'in dilinde övülen kişinin anca bir habercisi durumundadır. Ya da Zübeyde Fitnat Hanım'ın ifadesiyle şahlar şahı memduhun asitanında alnı yerde bir kişidir:

*Sensin o sultân-ı cihân rahşın önünde her zaman
Mânend-i peyk olur revan İskender ü Dârâ vü Cem* (Nedîm) (Macit, 1997: 51)

*Şehinşâh-ı cihân sultân-ı zî-şân dâver-i devrân
Sezâ itse Sikender âsitânında cebîn-sâyi* (Fitnat) (Azaklı, 1998: 124)

Yapılar karşısında İskender: Övülen kişinin yaptırdığı köşk, çeşme vs. yapılar da İskender'in yaptırdıklarıyla kıyaslanır ve üstünlükleri dile getirilir. Nedîm'e göre Sadabad, İskender'in ruhuna parmak ısırtacak kadar güzeldir. Yine bir başka beytinde yapılan bir çeşmeden hayat kaynağı olarak bahsettikten sonra "İskender'i bu çeşme için su yolcu kılsalar uygun olur." der:

*Göricek rûh-ı Sikender hele Sa'd-âbâdi
Oldu parmak ısırup himmetinin hayrânı* (Nedîm) (Macit, 1997: 79)

Habbezâ 'ayn-ı hayât-ı pâk kim şâyestedir
Kulsalar İskender'i su yolcu ana bâ-berât (Nedîm) (Macit, 1997: 145)

6. İskender'le Birlikte Anılan Şahıslar

Divan şairleri tarihî ve efsanevi bir kişilik olarak şiirlerinde İskender'den söz ederken onun yanında başka isimleri de anarlar. Bunlar, İskender'in yakın çevresindeki kişiler olabileceği gibi ondan önce veya sonra yaşamış başka kişiler de olabilmektedir.

H. Süleyman (Süleymân-ı düvüm): Hz. Süleyman ve İskender, sahip oldukları görkemli devletleri nedeniyle beyitlerde zaman zaman birlikte yer alırlar. Aşağıda da görüleceği üzere bu cihan mülküne geçmişte hükmetmiş iki hatırı sayılır hükümdar vardır: Hz. Süleyman ve İskender. Bu ikisinden başka adları geçen diğer hükümdarlar, şairlerin devrinde kim tahta oturmuşsa ona göre değişiklik gösterir. Manisalı Câmî, *Muhabbetnâme* adlı eserinde Kânûnî'yi överken "Bu mülke dört sultan hükmetti; birincisi Davut oğlu Hz. Süleyman, ikincisi Feylekus oğlu İskender, üçüncüsü Bayezid oğlu Selim ve dördüncüsü Sultan Selim oğlu Sultan Süleyman'dır." der. Câmî, ilk ve son hükümdarın Süleyman olmasına da dikkati çeker:

Bu milki eyledi dört ulu sultân
Ser-â-ser kabz [u] bast hükmüne fermân

Kim evvel Şâh Süleymân ibn-i Dâvud
Cihân milkini virdi aña Ma'bûd

İkinci Feylekûs oğlu Sikender
K'anuñ hükminde idi bahr ile ber

Üçüncü geldi sultân ibn-i sultân
Selîm Şâh ibn-i Sultân Bâyezîd Hân
(...)

Kim oldı milke dördüncü şehen-şâh
Süleymân Şâh bin Sultân Selîm Şâh

Ki tutdı evvelin mülküñ Süleymân
Yine âhir Süleymân oldı sultân (Câmî) (Harmancı, 2003: 273-4)

Şairler memduhları için İskender-i sâni (ikinci İskender) yanında Süleymân-ı düvüm (ikinci Süleyman) ifadesini de kullanırlar. Süleyman-ı düvüm terkibi çoğu zaman memduhun Süleyman olan adıyla uygunluk içinde kullanılır. Ayrıca "mülk-i Süleyman" terkibi de genel itibarıyla sahip olunan mal mülk, taht taç olarak da anlaşılır. Ahmed-i Dâ'î, Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman için yazdığı kasidesinde, memduhunun adının Süleyman olmasına da vurgu yaparak "Süleymân-ı düvüm İskender-i sâni" ifadesini kullanır. Bâkî, Sultan II. Selim'in tahta geçişi için Süleyman mülkünün (hem Hz. Süleyman hem de Kânûnî Sultan Süleyman) yine şeref bulduğunu, ikinci İskender'in saadet tahtına oturduğunu söyler. Gelibolulu Âlî, İskender'in karaya ve denize hükmünün geçmesiyle Hz. Süleyman'ın rüzgâra hükmetmesi arasında bir benzerlik bulur. Usûlî ise Süleymân olarak gördüğü muhatabına "Eğer dev senin mührünü çalarsa emrinde binlerce İskender ve Dârâ var." diye seslenir. Nef'î ise merhum Sultan Ahmed Han'ı yedi iklime hükmeden İskender ve fermanı insanlarla bütün canlılar üzerinde etkili olan Süleyman'a benzetir:

Ol Süleymân-ı düvüm İskender-i sâni bugün
Kim Süleymân'dan bedeldür ad Emîr Sultân aña (Dâ'î) (Özmen, 2001: I/76)

Bi-hamdi'llâh şeref buldı yine mülk-i Süleymânî
Cülûs itdi sa'âdet tahtına İskender-i sâni (Bâkî) (Küçük, 1994: 16)

Sikender gibi anuñ bahr u berre hükmi câridür
Süleymân gibi nâfiz rûzgâra emr ü fermânı (Âlî) (Aksoyak, 1999: 192)

Ol Süleymân'sın ki dîv alursa mülk-i hâtemüñ
Nice biñ İskender ü Dârâb fermânuñdadur (Usûlî) (İsen, 1990: 122)

Sikender' dür ki heft-iklîme bir seyl-âb ider cârî
Süleymân'dur ki fermânı revândur ins ü cân üzre (Nef'î) (Akkuş, 1993: 60)

Hz. Yûsuf: Yûsuf ve İskender adlarının bir araya gelişi, övülen kişiden söz edilirken İskender'in Yûsuf huylu olarak tavsif edilmesiyle karşımıza çıkar. Nef'î, Sultan Murad ve şehzadeleri hakkında yazdığı iki kasidesinde memduhunu "İskender-i Yûsuf-şiyem" (Yûsuf huylu İskender) olarak niteler:

Şâhenşeh-i ferhunde-baht ârâyiş-i dîhîm ü taht
Bahtı kavî ikbâli saht İskender-i Yûsuf-şiyem (Nef'î) (Akkuş, 1993: 96)

Ne şeh İskender-i Yûsuf-şiyem Mehdî-i 'Îsâ-dem
Ki 'adliyle zamân nâzende 'âlem nâz-perverdür (Nef'î) (Akkuş, 1993: 109)

Hızır: Hızır adı, âb-ı hayat nedeniyle şiirlerde İskender'le birlikte en fazla anılan adlardan biridir. Hızır, İskender'e ölümsüzlük suyunu ararken yoldaşlık etmiş, kendisi bu sudan içmiş ancak İskender ondan mahrum kalmıştır. Nehcî bir beytinde bu mahrumiyeti dile getirir. Ahmed-i Dâ'î ise İskender meclisinden bahsederken Hızır'ın da bu mecliste saki olarak yer aldığını söyler:

Egerçi çeşme-i Hızır'a hezâr hasret ile
Ki gitdi teşne-leb âhir Sikender-i dâna (Nehcî) (Aslan, 2005: 160)

Bu Sikender sohbetidür içülür âb-ı hayât
Hızır sâkî oldı lâ-büd âb-ı hayvân devridür (Dâ'î) (Özmen, 2001: I/46)

Aristo: Aristo, İskender'in en yakınında bulunan bilgili, kültürlü, hüner sahibi meşhur veziridir. Bu sebeple ismi diğer hakimlere göre daha sık geçer. Neylî, memduhunu "Aristo gibi akıllı", Neşâtî "memleket tedbirinde Aristo gibi yanlısız" diyerek över. Nedîm'e göre ise Aristo, İskender'in meşhur aynasına cila vermektedir:

Aristû-dâniş İskender-'azîmet Bermekî-himmet
Ki 'ahd-i devlet ü câhî zamân-ı 'adl ü dâd oldı (Neylî) (Kılıç, 1994: 233)

Tedbîr-i memâlikde Aristo gibi sâ'ib
Teshîr-i vilâyetde Sikender-fer-i 'âlem (Neşâtî) (Kaplan, 1996: 65)

Cilâ virmiş ise âyîne-i İskender'e Risto
Benüm sen saykal-ı âyîne-i re'y-i savâbumsın (Nedîm) (Macit, 1997: 75)

Eflatun: Eflatun, İskender'in yanındaki ünlü hakîmlerden biridir. Aynı zamanda Sokrat'ın öğrencisi, Aristo'nun hocasıdır. Çuhadârzâde Şâkir bir beytinde memduhundan bahsederken "hakikati gören Eflatun" ifadesini kullanır. Antakyalı Münîf ise memduhunu Eflatun'un akli üzerinden över:

Felâtûn-ı hakikat-bîn ü sultân-ı kerem-endîş
Aristo-re'y ü Cem-haşmet Sikender-ferşe-i vâlâ (Şâkir) (Dikbaş, 2005: 207)

Mehdî-i zamân sedd-i sedûd-i reh-i bî-dâd
Nakkâd-ı Felâtûn-hured İskender-i devrân (Münîf) (Kılıç, 1995: 114)

Cem, Cemşîd: Âb-ı hayat konusu vesilesiyle yukarıda izah edildiği gibi Cem veya Cemşîd, şiirlerde genellikle kadehi (câm-ı Cem) dolayısıyla ve İskender'in aynasıyla birlikte anılır. Bâkî'nin aşağıdaki iki beytinde Cem/Cemşîd'in yanında Dârâ, Ferîdûn, Keyhüsrev, Kahramân ve Behrâm gibi başka isimlerin de olduğu görülür:

Nice câm-ı Cem nice mir'ât-ı İskender dilâ
Dest-i mihnetden cefâ taşıyla bulmuşdur şikest (Bâkî) (Küçük, 1994: 115)

Keyhüsrev-i Cemşîd-fer Cemşîd-i Keyhüsrev-güher
Dârâ-yı İskender-zafer İskender-i Dârâ-haşem (Bâkî) (Küçük, 1994: 297)

Dârâ: İskender'le yaptığı savaşı kaybeden ve Pers topraklarını İskender'e bırakan *Dârâ* da İskender'le birlikte şiirlerde çeşitli çağrışımlarla yer alır. Ancak onun bu yenilgisi beyitlerde çok vurgulanmaz. Bunun yerine geçmişte yaşamış, diğer büyük hükümdarlarla birlikte adı anılmaya değer güçlü bir hükümdar portresi çizilir. Cinânî, İskender'in *Dârâ*'yı yenip İran tahtına oturmasıyla Fatih'in, babası II. Murad'ın yerine tahta geçmesi arasında bir benzerlik kurar ve "*Dârâ*-yı devrân dünyadan intikal etti, İskender-i sâni saadet tahtına oturdu." der. Seyyid Şerîfî, İskender'in aynasını zevk veren kadehe benzetir ve *Dârâ*'nın başına geleceklerin bu kadehin etrafına yazıldığını söyler:

Ne var Dârâ-yı devrân intikâl itdiyse dünyâdan
Cülûs itdi sa'âdet tahtına İskender-i sâni (Cinânî) (Okuyucu, 1994: 70)

Âyîne-i Sikender câm-ı safâya beñzer
Etrâfına yazılmış ahvâl-i mülk-i Dârâ (Şerîfî) (Yazar, 2006: 139)

Kaydâfe: Kaydâfe adı ilk olarak Taberî tarihinde anılmıştır. Bunun yanında Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde de geçmektedir. *Şehnâme*'ye göre Endülüs kraliçesi Kaydâfe, İskender hakkında kötü niyetler taşımaktadır. Bunu duyan İskender, denizi Kaydâfe'nin ülkesini su altında bırakacak şekilde kazdırır. *Burhân-ı Kâti*'da Berda melikesi olduğu, İskender'le yaptığı savaşı kaybettiği zikredilir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde de Kaydâfe'den bahsedilir. *Seyahatnâme*'ye göre İskender, Hz. Âdem'den 5075 yıl sonra dünyaya hâkim olur. Bir tek İstanbul, Makedonya ve İzmir'in hükümdarı olan Kaydâfe'yi alt edemez ve verdiği sözden dolayı ona savaş da açamaz. Vezirleriyle istişare eder, bu duruma çareler arar. Hızır'ın yardımıyla yedi yüz bin işçi çalıştırarak Karadeniz, Makedonya üstlerinden kesilir ve Kaydâfe'nin tüm şehirleri su altında kalır. Hiç kimse kurtulamaz. Bu olaydan sonra Karadeniz ve Akdeniz birleşmiş olur. Efsaneye göre İzmir civarındaki "Kadifekale", ismini Kraliçe Kaydâfe'den almaktadır. Ayrıca eski İstanbul'un İskender tarafından Kaydâfe'den alınarak kurulduğuna dair söylenceler de vardır (Gökcan Türkdoğan, 2009: 762-3). Divan şairleri İskender'le Kaydâfe arasında geçen olaylara da zaman zaman telmihte bulunurlar. Fehîm-i Kadîm, memduhunun lütuflarıyla cihanın suya gark olması arasında benzerlik kurar. Hasan Ziyâî ise derya kadar çok olan gözyaşlarını göstererek sevgilisinin yanağının Kaydâfe gibi hile yapmaktan vazgeçmesini, aksi takdirde onları derya gibi üzerine salacağını söyler:

Sikender-veş kesüp ol seddi tufân saldı Mısr içre
Cihân Kaydâfa-veş gark oldu lîkin bahr-ı ihsâna (Fehîm) (Üzgör, 1991: 140)

Ruhuñ terk eylesün bu reng ü âli Kaydefâ-âsâ
Sirişküm üstüñe deryâ çeker yohsa Sikender-vâr (Ziyâî) (Gürgendereli, 2002: 157)

7. İskender ve Dünyanın Geçiciliği

İskender büyük bir imparatorluğa, haddi hesabı olmayan mala mülke hükmeder. Ancak o da bu dünyadan göçüp gitmiştir. Tıpkı Süleyman, *Dârâ* ve diğerleri gibi. *Dânişî* bir beytinde "İskender ve Cem dünyanın geçici olduğunu bildiler, ölümsüzlüğe ulaşmaya çalıştılar ancak bu âlemin eğlencesine kalamadılar." der:

Bildiler kevnüñ fenâsın kıldılar 'azm-i bekâ
'Aysına bu 'âlemiñ İskender ü Cem kalmadı (Dânişî) (Özer, 2004: 232)

Bu dünyaya zaten gönül vermemek gerekir. Çünkü niceleri gelmiş, niceleri gitmiştir. Muhîbî, tarihin bildiği ünlü isimleri bu gidenler arasında sayar: İskender, Hüsrev, *Dârâ*, Feridûn ve Cem. Acem Sürûrî, kendisine "Sen Cem'in kadehinden içmeye bak, bu alçak felek binlerce İskender'i ve *Dârâ*'yı yok etmiştir." diye seslenir. Medhî, "İskender, Lokman, Âsaf nerede? Onlarla birlikte bu dünyaya Süleyman konu göçtü." derken Râmî, "Cihanı baştanbaşa tutup İskender oldun diyelim, ne çıkar?" diyerek dünyanın geçiciliğini dile getirir. Oldukça hazin bir hayat hikâyesi olan Cem Sultân'ın bir beyti ise son derece manidardır. Ona göre bu cihana şarktan garba hükmedenler Süleymân da İskender de olsa pişman olmuşlardır:

Bu dünyâya gönül virme gidenler senden öñürdi

Sikender Hüsrev ü Dârâ Ferîdûn dahi Cemler (Muhibbî) (Ak, 1987: 186)

İy Sürûrî câm-ı Cem nûş eyle kim gerdûn-ı dîn
Nice biñ İskender ü Dârâ'ı kılmuşdur 'acâc (Sürûrî) (Şaripbekova, 2001: 213)

Kanı İskender ü Lokmân u Âsaf
Bular birle Süleymân kondı göçdi (Medhî) (Seyhan, 2000: 142)

Bu zerrîn kubbe-i 'âlîde taht-ı zer nişân üzre
Cihânı ser-te-ser zabt eyledüñ İskender olduñ tut (Râmî) (Hamami, 2001: 329)

Hükm idenler bu cihân mülkine şark u garba dek
Ger Süleymân ger Sikender soñra peşimândur (Cem) (Okur, 1992: 100)

Çâkerî ise dünyanın geçici olduğunu kesin bir dille ifade etmek için "Sadece İskender'in mülkü değil, Hızır'ın ömrü de kalmaz." diyerek âb-ı hayatı içerek ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan Hızır için de ölümün var olduğunu dile getirir:

Ne 'ömr-i Hızır kalısar ne mülk-i İskender
Cihâna virmе gönül aldanup sakın zinhâr (Çâkerî) (Aynur, 1999: 96)

8. Şairin Şiir Gücü ve İskender

Şairler yeri geldikçe İskender'in gücü, karalara ve denizlere hükmetmesi, âb-ı hayat, sedd-i İskender, âyine-i İskender gibi konuları vesile ederek şiir konusundaki yeteneklerini dile getirirler. Vahîd Mahtûmî, şairliğini överken şöyle der: "Şairlerin İskender'iyim. Hudâ, karaları ve denizleri nazım ve nesirle kalemimin hükmü altına soktu." Tıflî Ahmed Çelebi bir beytinde yaratılıştaki kuvvet ile mana memleketini İskender gibi teshir ettiğini söyler. Dâniş kendisine, "Senin kelamın mana ikliminin İskender'idir, dinlemeyen bir kişi inciler saçan sözleri ne bilir?" diye seslenir. Nâ'îl ise kendisini nazım âleminin ülkeler açan İskender'i olarak tanımlar:

Sikender-i şu'arâyam ki itdi bahr u beri
Hudâ kalem-revüime nazm u nesr ile idhâl (Vahîd) (Kahraman, 1995: 365)

Dâverâ ben de Sikender gibi teshîr itdüm
Kuvvet-i tab'um ile memleket-i ma'nâyı (Tıflî) (Çınar, 2000: 34)

İskender-i iklim-i ma'ânî ki kelâmın
Gûş eylemeyen lafz-ı dürer-bârı ne bilir (Dâniş) (Birgören, 2004: 124)

Ben ol İskender-i kişver-güşâ-yı âlem-i nazmam
Ki te'yâdinde olmuş rûh-ı Ristô ihtimâm üzre (Nâ'îlî) (İpekten, 1990: 97)

Feyzî-i Kefevî bir beytinde kendi şiirinin akıcılığı ile âb-ı hayatı bir arada anar. Balıkesirli Zâtî ise "Şiirimin İskender'i karaları ve denizleri baştan başa tutmuştur, denizlerde yaşayan Hızır gibi hazırdır." der:

Senüñ bu nazm-ı selîs devrân-ı demüñ Feyzî
Zülâl-i Hızır u Sikender kadar ne minnet (Feyzî) (Eflatun, 2003: 366)

Kamu bahruñ içinde Hızır-ı zinde gibi hâzırdur
Tutubdur berr ü bahri ser-be-ser İskender-i şî'rüm (Zâtî) (Tarlan, 1970: 444)

Şairler İskender'in aynasıyla şiirleri arasında da münasebet kurarlar. Lebîb-i Âmidî, şiirlerin İskender'in aynası ve Cem'in kadehi gibi saf, nitelikli olması gerektiğini söyler:

Pür-safvet ü hâlet gerek eş'âr Lebîbâ
Âyine-i İskender ile câm-ı Cemâsâ (Lebîb) (Kadıoğlu, 2003: 397)

Şairler övünürken sedd-i İskender'den de söz ederler. Karamanlı Aynî "Sözlerim sedd-i İskender gibi şairlerin sığınacağı bir yer olsa buna şaşılmaz." der. Şeyh Gâlib ise Hoca Neş'et'in âb-ı revana benzeyen sözlerinin sedd-i İskender'de gedik açacak güçte olduğunu dile getirir:

Sözümüñ burcı müşeyyed n'ola her yırde bu söz

Sedd-i İskender olup ola penâh-ı şu'arâ (Aynî) (Mermer, 1997: 321)

Olsa ne 'aceb rahnever-i sedd-i Sikender

Eş'âr-ı metîniñ ki seniñ âb-ı revândur (Şeyh Gâlib) (Gürer, 1993: 111)

Nef'î ise kendisinden beklendiği şekilde "Eğer Yunan hakimi şiirim bir nüshasını bulsaydı İskender'in zırhının yakasına muska yapardı." diye övünür:

Ederdi vefk-ı giribân-ı dır'ı İskender

Bulaydı nüsha-i şi'riim hakîm-i Yunânî (Nef'î) (Akkuş, 1993: 149)

9. İskender'le İlgili Bazı Deyimler

Divan şairleri zaman zaman çeşitli olayları vesile ederek kullandıkları deyimlerde İskender'i de anarlar. Bazıları şöyledir:

İskenderlik eylemek: Bu deyim Gelibolulu Âlî'nin aşağıdaki beytinde geçer:

Çün oldı Mısır ile İskenderiye taht-ı hükmüñde

Sen İskenderlik eyle deolettüñ sedd-i sedîd olsun (Âlî) (Aksoyak, 1999: 1146)

İskender olmak: Râmî bir beytinde bu deymi "bütün dünyaya hükmetmek" anlamında kullanır ve "Farz edelim ki İskender oldun..." der. Sükkerî muhatabını, "Hayırlı işin nüktesinin zevkini bilmedin, ya İskender ol ya da ayağını fakirlik köşesine çek!" diyerek uyarır. Nesîb Dede ise "Gönül ülkesinde İskender olan, ülkeler gösteren aynayı ne yapsın?" diye sorar:

Bu zerrîn kubbe-i 'âlîde taht-ı zer nişân üzre

Cihânı ser-te-ser zabt eyledüñ İskender olduñ tut (Râmî) (Hamami, 2001: 329)

Çünkü zevk-i nükte-i hayra'l-umûru bilmediñ

Yâ Sikender ol ya pâyuñ tengnâ-yı fakra çek (Sükkerî) (Erol, 1994: 204)

İskender olan cihân-ı dilde

Mir'ât-ı cihân-nümâyı n'eyler (Nesîb Dede) (Hidayetoğlu, 1996: 327)

İskenderlenmek: İskender gibi olmak, İskender gibi davranmak olarak düşünülebilecek olan bu deymi Râzî bir murabbasında şöyle kullanır:

Ey dilâ bu râha sen rehberlenenlerden misin

Âsumân-ı dilde pes enverlenenlerden misin

Setr idüp zü'l-kibriyânın lutfi ile rûz şeb

Leşker-i Ye'cûc'a İskenderlenenlerden misin (Râzî) (Kodaz, 1994: 396)

Sonuç

Divan şairleri İskender-i Zülkarneyn'i müstakil eserler yanında yazdıkları kaside, gazel ve diğer şiirlerinde de çeşitli özellikleriyle sıkça anmışlardır. 14. asırdan 19. asra kadar taranan divanlardan tespit edilen beyitler incelendiğinde şairlerin İskender'i şiirlerinde nasıl konu ettiklerine dair şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Âyine-i İskender çeşitli şekillerde gönülle ilişkilendirilmiştir. Gönül, âlemi baştan başa seyretmek için bir ayna olarak düşünülmüştür. Bunun yanında kırılmış kalple İskender'in aynası da zaman zaman mukayese edilmiştir. Birçok beyitte İskender'in aynasıyla Cem'in kadehi birlikte anılmıştır. Sevgili çoğu zaman yüzünün veya sinisinin İskender aynasından daha parlak olduğu söylenerek yüceltilmiştir. Ayrıca övülen kişinin zihin berraklığının aynaya teşbih edildiği de olmuştur. Şairler zaman zaman da İskender'in aynasını küçümsemişlerdir. Bazı tarih kitalarında ise yapılar aynayla mukayese edilerek övülmüştür.

2. Sedd-i İskender zaman zaman sağlamlığı ve aşılmazlığıyla şiirlere konu olmuştur. Şairler övdükleri kişilerin kapılarını sedd-i İskender'e benzeterek Yecüc ve Mecüc kavminden korkmadıklarını dile getirmişlerdir. Sedd-i İskender ve aşk konusu ise daha çok âşıkların iradelerini izah için anılmıştır. Bu meşhur sete insanın nefisle olan mücadelesinde de gönderme yapılmıştır. Şairlerin sedd-i İskender'i şiirlerinde anmasının bir başka nedeni ise Osmanlı

coğrafyasında meydana getirilen çeşitli yapılardır. Sedd-i İskender'in bazen şairlerce küçümsendiği de olmuştur.

3. Divan şairleri İskender'e nasip olmayan âb-ı hayatı şiiirlerinde sıkça zikretmişlerdir. Şiiirlerde sevgilinin dudağı ölümsüzlük kaynağı olarak görülmüştür. Âb-ı hayat, zulmet denilen karanlıklar ülkesindedir ve İskender ona ulaşamamıştır. Aynı şekilde âşıklar da âb-ı hayat olan sevgilinin dudağına vasıl olamamışlardır. Ölüm gerçeğı karşısında âb-ı hayatın kâr etmeyeceğini dile getiren beyitlere de rastlanır. Bazı şairler ise âb-ı hayatın başka yerlerde değıl, kişinin kendisinde aranması gerektiğini söylemişlerdir. Şiiirlerde zaman zaman badeyle âb-ı hayatın aynı şey olduğı dile getirilmiştir. Şairler âb-ı hayattan ve İskender'den bazen yeni yapılan çeşmelerle ilgili tarihlerde de bahsetmişlerdir.

4. İskender-i Zülkarneyn gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak şiiirlere çeşitli vasıflarıyla konu olmuştur. Bu vasıflar şöyle verilebilir: Soylu, temiz yaratılışlı, uğurlu bir vakitte dünyaya gelmiş, muktedir, sağlam, manevi kuvvet sahibi, azimli, kararlı, gayretli, çalışkan, benzerlerinden üstün, bilgili, zeki, tedbirli, fikirlerinde doğru, kararlarında isabetli, kendine has tavırları ve huyu olan, vakar sahibi, etrafına ışık saçan, gönül ehli, ruhu insanlar arasında hâlâ dolaşan, bahtlı, adaletli, gelenek görenek sahibi, usul erkân bilir, şöhretli, hakkında menkıbeler anlatılan, kapısı herkese açık, cesur, taç ve taht sahibi, devlete ulaşmış, savaşı, sayısız askeri olan, yaptığı savaşlarda yenilgi yüzü görmemiş, ülkeler açan, şarka ve garba, yedi iklime hükmeden vs.

5. Şairler övdükleri kişileri çeşitli yönlerden İskender'e benzetmişler, zaman zaman da İskender'i küçümsemişlerdir. Şiiirlerdeki İskender-memduh mukayesesi şu şekilde özetlenebilir: Övülen kişi ikinci İskender'dir (İskender-i sâni), devlet adamları zamanın İskender'idir (İskender-i zamân), İskender memduhunun kulu kölesidir, övülen kişiler İskender'den daha yücedirler, memduhuna ulaştığı makama ne İskender ne de Feridun erişebilmiştir, memduh İskender'e taç bağışlayacak durumdadır ve fikirleriyle İskender'den öndedir, İskender memduha teşbih olunamaz, memduh İskender'e devlet yönetmeyi öğretir, memduh adaleti ve tebaasının debdebesiyle İskender'i kendisine kul edebilecek güçtedir, memduh savaş konusunda daha başarılıdır, memduhunun vezirleri daha üstündür, İskender memduh karşısında alnı yerde bir habercidir, övülen kişinin yaptırdığı köşk, çeşme vs. yapılar da İskender'in yaptırdıklarından daha güzeldir.

6. Divan şairleri tarihî, efsanevi, mitolojik ve dinî bir kişilik olarak şiiirlerinde İskender'den söz ederken onun yanında başka isimleri de anmışlardır. Şiiirlerde adı en çok geçen isimler şunlardır: Hz. Süleyman, Hz. Yûsuf, Hızır, Aristo, Eflatun, Cem (Cemşid), Dârâ, Kaydâfe vs.

7. Şiiirlerde İskender'le birlikte anılan önemli bir husus dünyanın geçiciliğidir ve bu dünyaya gönül vermemek gerektiğı çokça vurgulanmıştır. Çünkü İskender gibi yedi iklime hükmetmiş bir hükümdar bile ölüp gitmiştir. Çâkerî bir beytinde dünyanın geçici olduğunu kesin bir dille ifade etmek için "Sadece İskender'in mülkü değıl, Hızır'ın ömrü de kalmaz." diyerek âb-ı hayatı içerek ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan Hızır için de ölümün var olduğunu dile getirmiştir.

8. Şairler yeri geldikçe İskender'le ilgili bazı konuları vesile ederek şiiir vadisindeki yeteneklerini ve fikirlerini de dile getirmişlerdir. Bu konudaki bazı ifadeler şöyledir: "Şairlerin İskender'iyim.", "Yaratılışındaki kuvvet ile mana memleketini İskender gibi teshir ettim.", "Ben nazım âleminin ülkeler açan İskender'iyim.", "Şiirim İskender'i karaları ve denizleri baştan başa tutmuştur.", "Sözlerim sedd-i İskender gibi şairlerin sığınacağı bir yer olsa buna şaşılmaz.", "Âb-ı revana benzeyen sözler sedd-i İskender'de gedik açacak güçtedir." Şairler İskender'in aynasıyla şiiirleri arasında da münasebet kurmuşlar ve şiiirlerin, İskender'in aynası ve Cem'in kadehi gibi saf, nitelikli olması gerektiğini dile getirmişlerdir.

9. Divan şairleri zaman zaman çeşitli olayları vesile ederek kullandıkları deyimlerde İskender'i de anmışlardır. Tespit edilebilen üç deyim şöyledir: "İskenderlik eylemek", "İskender olmak", "İskenderlenmek".

KAYNAKÇA

- AK, Coşkun (1987). *Muhibbî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AKKAYA, Mehmet (1992). *Şemsi Paşa Divânı (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKKUŞ, Metin (1993). *Nef'i Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (1999). *Gelibolulu Mustafa Âli ve Divanlarının Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKYÜZ, Kenan-Süheyl Beken-Sedit Yüksel-Müjgan Cumbur (1997). *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ALICI, Lütfi (1998). *Divân-ı Nâşid, İnceleme-Tenkitli Metin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARSLAN, Mehmet (2005). *Bursalı İffet Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ASLAN, Üzeyir (2005). *XVII. Yüzyıl Türk Klasik Şairlerinden Nehci Mustafa Dede (1616-1680?), Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Tenkitli Metinler: Divan, Tuhaftü's-sâlikin ve Hediyetü'l-mütereşşidin*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- ATİK, Arzu (2003). *Celîlî Divânı (3b-46a)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AVCI, İsmail (2013). "Mitoloji ve Arkeolojinin Kesiştiği Noktada Osmanlı Edebiyatı: Tac-ı İskender'in Peşinde", Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013, Saraybosna, *Bildirî Kitabı 1*, ed. Mustafa Arslan, Saraybosna: International Burch University, s. 465-73.
- AYAN, Hüseyin (1981). *Cevrî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- AYAN, Hüseyin (2002). *Nesimî Hayatı, Edebî, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, 2. C., Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Haluk (2001). *Alaşehirli Kadı Muhammed Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYNUR, Hatice (1999). *15. YY. Şairi Çâkerî ve Divânı, İnceleme-Tenkitli Metin*, İstanbul: Scala Yayınları.
- AZAKLI, İmran (1998). *Zübeyde Fitnat Hanım'ın Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAYDEMİR, Hüseyin (2009). "Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay İle İlgili Halk Anlatıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, s. 109-130.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997). *Nâbî Divânı*, 2 C., İstanbul: MEB Yayınları.
- BİLTEKİN, Halit (2003). *Şeyhî Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BİRGÖREN, Hamdi (2004). *Dâniş Divanı, İnceleme-Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CEYLAN, Ömür-Ozan Yılmaz (2005). *Hazâna Sürgün Bahâr, Keçecizâde İzzet Molla ve Divân-ı Bahâr-ı Efkâr*, İstanbul: Kitap Sarayı.
- ÇINAR, Bekir (2000). *Tıftı Ahmed Çelebi Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇINAR, Emine (2010). *Kütahyalı Rahîmî Divânı'ndaki Kasidelerin Şerhi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİREL, H. Gamze (2005). *Belğî Mehmed Emîn Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin Tahlil)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİRKOL, Hatice (2003). *Divan-ı Nüzhet, İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DİKBAŞ, Fatma (2005). *Çuhadâr-zâde Şâkir Divânı (Metin-İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOĞAN, Muhammet Nur (1997). *Lâle Devri Şairi Şeyhülislâm Es'ad ve Divânı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- EFLATUN, Muvaffak (2003). *Feyzi-i Kefevî Divânı: Tahlil-Metin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ELMAS, Sevgi (1997). *Rahmî (Kırmırlı, Mustafa) Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERCAN, Özlem (2003). *Peştelî Hisâlî Divânı Tahlili (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EREN, Abdullah (1999). *Çankırılı İbrahim Hürrem Divânı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERGIN, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERKUL, Rasih (1992). *Birri Mehmed Dede (Magnisalı) Hayatı-Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EROĞLU, Süleyman (1998). *Sadık Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EROL, Erdoğan (1994). *Sükkeri, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara: AKM Yayınları.
- EROL, Mehmet (2002). *Azbi Baba Divanı (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKCAN TÜRKDOĞAN, Melike (2009). "Ahmedî'nin İskendernâme'sinde Kadın Hükümdar Modeli ve Kraliçe Kaydafa", *Turkish Studies*, C. 4, S. 7, s. 760-73.
- GÜFTA, Hüseyin (1995). *Sâlim (Mirzâ-zâde), Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜFTA, Hüseyin (trz.). *Erzurumlu Şair Hâzık, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- GÜRBÜZ, Mehmet (2005). *Rezmî Divanı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜREL, Rahşan (trz.). *Enderunlu Vâsîf Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- GÜRER, Abdülkadir (1993). *Şeyh Gâlib Divânı (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2002). *Hasan Ziyâ'î, Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HAMAMİ, Erdal (2001). *Râmî Divânı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- HARMANCI, M. Esat (2003). *Manisalı Câmî'î, Muhabbet-nâme (Vâmuk u 'Azrâ), İnceleme-Metin-Nesre Çeviri*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- HİDAYETOĞLU, Ahmet Selahattin (1996). *Nesib Dede Hayatı, Eserleri ve Divânı'nın Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İPEKTEN, Haluk (1990). *Nâilî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSEN, Mustafa (1990). *Usûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KADIOĞLU, İdris (2003). *Lebîb-i Âmidî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divânı'nın Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAHRAMAN, Bahattin (1995). *Vahid Mahtûmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni*, 2 C., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAHRAMAN, Bahattin (2010). *Nâilî ve Divânı*, Konya: Kömen Yayınları.
- KAPLAN, Mahmut (1996). *Neşâtî Divanı*, İzmir: Akademi Kitabevi.
- KARAHAN, Abdülkadir (1966). *Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figanî ve Divançesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- KAYA, Bayram Ali (2003). *Azmî-zâde Hâletî Divânı (Tenkitli Metin)*, C. 2, Cambridge: Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri Yayınları.
- KILIÇ, Atabey (1994). *Ahmed Neyli Divanı*, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KILIÇ, Filiz (2000). *Şehzade Bayezid "Şâhî", Hayatı ve Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KILIÇ, Muharrem (1995). *Müntef Antakî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Divânının Tenkidli Metni ve İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KODAZ OKUR, Atike (1994). *Râzî (Abdüllatif), (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tertibi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2004). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî, Divânı*, Ankara: Kalkan Matbaası.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994). *Bâkî Divânı*, Ankara: TDK Yayınları.
- MACİT, Muhsin (1997). *Nedîm Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- MENGİ, Mine (1995). *Mesîhî Divânı*, Ankara: AKM Yayınları.
- MERMER, Ahmet (1991). *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara: AKM Yayınları.
- MERMER, Ahmet (1997). *Karamanlı Aynî ve Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- OKUR, Münevver (1992). *Cem Sultan, Hayatı ve Şiir Dünyası*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- OKUYUCU, Cihan (1994). *Cinânî, Hayatı, Eserleri, Divânının Tenkidli Metni*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZER, Bülent (2004). *Dânişî Divânı (İnceleme-Metin-Nesre Çeviri-İndeks)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZGÖNÜL, Öznur (2001). *Aczî Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZMEN, Mehmet (2001). *Ahmed-i Dâ'î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkıbasım)*, 2 C., Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZUYGUN, Ali Rıza (1999). *Hasan Sezâyî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Divânı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*, 2 C., Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PALA, İskender (1991). "Âyine-i İskender", *DİA*, C. IV, İstanbul: TDV Yayınları.
- SEVİNÇ, Fırat (2001). *Edhemî Divânı ve Tahlihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SEYHAN, Köksal (2002). *Livâyi Divânı (Metin-İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SEYHAN, Nezihe (2000). *Medhî Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SİNAN, Betül (2004). *Bâlî Çelebi ve Divanı (2b-35a) İnceleme-Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SONA, Fatih (2005). *Alî ve Divânı (14.-15. YY.)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞARİPBİKOVA, Saule (2001). *Acem Sürûri ve Divançe'si*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞİMŞEK, Kadriye (2002). *Ferîdûn Divânı (Transkripsiyonlu Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TARLAN, Ali Nihat (1970). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, C. II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat (1992a). *Ahmet Paşa Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat (1992b). *Necâtî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TAŞ, Hakan (2004). *Vahyî Divanı ve İncelemesi*, 2 C., Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TURGUT, Savaş (2001). *Edirneli Nazmî, Divân-ı Türkt-i Basî*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜRKÖZMEN, İsmail (1997). *Tecellî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜZGÖR, Tahir (1991). *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Divânı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Ankara: AKM Yayınları.
- YAZAR, Sadık (2006). *Seyyid Şerîfî Mehmed Efendi; Hayatı, Divanı ve Hilyesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILDIRIM, Nimet (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabalci Yayınları.